

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Полтавський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти
імені М.В.Остроградського
Полтавський національний педагогічний університет
імені В.Г. Короленка

Бабенко Л. Л.
Шульга С. В.
Зелюк В. В.

**ЕКОНОМІЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКОГО
ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
XIX – НА ПОЧАТКУ XX СТОЛІТЬ**

**Навчальний посібник для профільного навчання
[історичний та економічний профілі]**

УДК 94 (477.53): 33 (09) "18/19"
ББК 63.3 (4 Укр) 52 я73 + 63.3 (4 Укр – 4 Пол) я73
Б 12

Друкується за рішенням ученої ради Полтавського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти імені М.В.Остроградського (протокол № 5 від 20.09.2012 р.)

Рецензенти:

Демиденко Т.П., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка;

Діптан І.І., кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Полтавського національного педагогічного університету імені В.Г. Короленка;

Бабенко Л.Л., Шульга С.В., Зелюк В.В..

Б 12 Економічна діяльність Полтавського губернського земства у другій половині XIX – на початку XX століть [Навчальний посібник для профільного навчання [історичний та економічний профілі]: навчальний посібник / Бабенко Л.Л., Шульга С.В., Зелюк В.В.; ПОІППО; ПНПУ. – Полтава, 2012. – 80 с.

У посібнику розкриваються головні напрями діяльності Полтавського губернського земства як громадської інституції в галузі економіки краю, з'ясовуються зміст його програм і намірів, ступінь ефективності соціально-економічних заходів як губернського, так і повітових земств, внесок у розвиток освіти. Матеріали посібника в цілому відповідають навчальній програмі з історії України, є істотним внеском у розробку проблематики історії Полтавщини. Для науковців, учителів, учнів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій, студентів, усіх, хто цікавиться вітчизняною історією, а також для організації профільного навчання у старшій школі [історичний та економічний профілі].

З М І С Т

ПЕРЕДМОВА.....	4
РОЗДІЛ I. УТВОРЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ПОЛТАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА.....	5
РОЗДІЛ II. ЕКОНОМІЧНА РАДА ЯК ДОРАДЧИЙ ОРГАН ПОЛТАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА З ЕКОНОМІЧНИХ ПИТАНЬ	18
РОЗДІЛ III. ЗАХОДИ ПОЛТАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА У ГАЛУЗІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА.....	24
РОЗДІЛ IV. НОВОВВЕДЕННЯ У ПРОМИСЛОВОСТІ	37
РОЗДІЛ V. ЗАХОДИ ГУБЕРНСЬКОГО ТА ПОВІТОВИХ ЗЕМСТВ У ГАЛУЗІ БУДІВНИЦТВА ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ	45
РОЗДІЛ VI. УЧАСТЬ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ У РЕГУЛЮВАННІ ТОРГІВЛІ	51
РОЗДІЛ VII. ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА.....	61
ВИСНОВКИ.....	69
ОРІЄНТОВНІ ПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ, ДИСКУСІЙ.....	71
СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	73

ПЕРЕДМОВА

У пошуках оптимальної моделі державотворення в сучасній Україні політики, науковці, громадські інституції визнають, що одним з найважливіших завдань є формування правової держави та створення дієвої системи місцевого самоврядування. Багатогранна структура останнього, передусім, покликана ефективно регулювати соціально-економічний розвиток в межах областей, районів, населених пунктів. У зв'язку з цим дослідники все частіше звертаються до досвіду минулого, зокрема, вивчення історії діяльності земських установ, що функціонували в українських губерніях Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX століть, організаційних, економічних, кадрових, фахових засад їх діяльності.

Інтерес до цієї проблематики посилюється також значенням створеної внаслідок земської реформи 1864 року системи місцевого самоврядування як засобу залучення суспільної ініціативи до вирішення нагальних справ державної ваги. Земства, як органи місцевого самоврядування, стали важливим чинником подолання відсталості державного апарату, відіграли важливу роль у наближенні державної влади до потреб народу, стали школою політичної, господарської, культурно-просвітницької діяльності для великої кількості громадських діячів.

На думку авторів, запропонований для вивчення матеріал органічно доповнює не лише зміст курсу вітчизняної історії, але й суттєво поглиблює знання з історії Полтавщини, акцентує увагу на розширенні історико-краєзнавчої проблематики. Зміст посібника актуалізує необхідність всебічного вивчення та осмислення еволюційних процесів на території нашого краю як невід'ємної складової етнічних українських земель, з'ясування об'єктивних і суб'єктивних чинників, що впливали на формування характеру і особливостей її соціально-економічного розвитку. Самі земські діячі сенс поняття «економічна діяльність» розуміли як систему заходів, спрямованих на «зростання місцевого землеробства, торгівлі й промисловості».

У процесі дослідження економічної діяльності Полтавського губернського земства автори прийшли до думки про виокремлення низки історичних уроків, актуальних в умовах становлення ринкової економіки в Україні та її нестабільності, повільних темпів формування середнього класу – основи демократичного суспільства, неефективної соціальної політики. Урахування історичного досвіду дозволило б розробити дієві антикризові економічні програми на локальному рівні з максимальним урахуванням місцевого потенціалу, налагодити взаємодію приватної ініціативи з органами місцевого самоврядування та виконавчої влади без політизації таких відносин. Не втрачає свого значення питання традицій благодійності земських установ і діячів та інших форм їх багатогранної діяльності.

Чимало аспектів історичної спадщини Полтавського губернського та повітових земств можуть стати предметом дослідницької уваги студентської та учнівської молоді, а рекомендовані джерела та література дозволять знайти відповіді на окремі питання й продовжити наукові пошуки.

РОЗДІЛ І. УТВОРЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЙНА СТРУКТУРА ПОЛТАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА

Земські органи самоврядування існували в Україні з 1865 по 1918 роки. Історія земств цікава з ряду причин – і як приклад життєздатності суспільної самодіяльності в умовах авторитарного ладу, який диктувала Російська імперія, і як самовіддана, багато в чому успішна спроба облаштувати провінцію, “глибинку”.

Виникнення земських установ тісно пов'язане з аграрною реформою – скасування кріпосного права у 1861 році. У 1850-ті роки Російська імперія, досі непереможна, потерпіла поразку в ході Кримської війни. Ряд реформ 60-х років XIX століття були вимушеним заходом царизму, який побоювався наростання у країні політичної кризи. Реформою, котра дала поштовх низці наступних, стало звільнення селян — скасування кріпосного права. Колишні кріпаки, одержуючи цивільні права, виходили з-під влади своїх поміщиків. В установах губерній і повітів поступово мало припинитися панування «шляхетського стану». Але просто замінити поміщиків на чиновників відразу на усіх рівнях було не можна, адже плани російського самодержавства не передбачали втрати підтримки панівних верств. Проте необхідно було рахуватися з думкою суспільства, котре після кримської поразки голосно нарікало на засилля бюрократії і допустити його до справ управління – хоча б частково, на нижчих рівнях. Реформа 1861 року дозволяла створити на місцях всестанові установи – адже селяни одержали не лише волю, але і свої органи самоврядування (сільські і волосні сходи). Через це самоврядування колишні кріпаки входили в земство.

Полтавська губернія перебувала чи не в найгіршому становищі порівняно з іншими регіонами України щодо проведення реформи зі скасування кріпосного права. Вона була аграрною губернією – близько 90% населення були зайняті у сільськогосподарському виробництві. При цьому 72,2% сільськогосподарських угідь належали поміщикам, котрі складали лише 1,6% від усього населення губернії. За кількістю населення Полтавська губернія посідала сьоме місце в Росії і друге – серед українських губерній, що разом призвело до такого явища, як безземелля.

У 1861 році на території Полтавської губернії проживало 682 тис. кріпосних селян, що складало майже 37,5% від усієї кількості населення. Селяни звільнялися від кріпосної залежності тільки після викупу землі у поміщиків. До цього селяни перебували у становищі тимчасово залежних: як і раніше, вони мали відпрацьовувати панщину та сплачувати оброк за користування земельним польовим наділом. Такий грабіжницький характер реформи спричинив масовий селянський рух, котрий на Полтавщині продовжувався до весни 1863 року.

У березні 1862 році губернатор О. Волков особисто приїздив до Кременчука і намагався заспокоїти селян. Але селянські виступи вдалося придушити тільки за допомогою регулярних військ та підрозділів поліції. У кінцевому результаті за три пореформені роки було покарано близько 3,5 тисяч селян – заслано до Сибіру, ув'язнено, січено різками, віддано під нагляд поліції. Тільки під тиском влади селяни змушені були викупляти землю у поміщиків. За офіційними даними станом на 1865 рік близько третини колишніх кріпосних селян викупили землі та отримали уставні грамоти від поміщиків. При цьому в зв'язку із малоземеллям на Полтавщині селяни загалом втрачали до 40 % землі у порівнянні з дореформеними площами, тоді як у середньому по українських губерніях цей показник становив близько 28%.

Звільнення селян від кріпосної залежності робило необхідним впровадження органів сільського управління і суду. "Положення про селян, що вийшли із кріпосної залежності" передбачало створення нових територіальних одиниць – сільської громади і волості. Органами селянського самоврядування мали бути сільський сход та сільський староста у громаді і волосний сход, волосне правління і волосний селянський суд у волості. З огляду на те, що переважну більшість населення губернії складали селяни, проведення земської реформи залежало від того, як у ході підготовки до реформи спрацюють органи селянського самоврядування.

Влітку 1861 року на території Полтавської губернії було створено 278 волостей та 2413 сільських громад, а також відповідні органи селянського самоврядування. Отже сільське самоврядування мало певний час для напрацювання досвіду управлінської діяльності, необхідної у процесі здійснення земської реформи.

Перш ніж перейти до аналізу процесу впровадження земської реформи на Полтавщині, слід звернути увагу на установи, котрі до 1864 року опікувалися місцевими потребами.

Одним із таких органів був приказ суспільного нагляду. Це була типова адміністративна установа, якій не знайомі ні виборне начало, ні основи самоврядування, ініціатором якого виступало б місцеве населення. Втілення у життя будь-яких заходів здійснювалося за наказом «згори». По суті, єдиним повновладним господарем у діяльності приказу був губернатор, від якого йшли найважливіші розпорядження у всіх справах. Контора приказу була лише його канцелярією. Чинovníки працювали в ній так, як і у всіх інших установах канцелярського складу. Вони не проявляли абсолютно ніякої ініціативи, лише виконували вказівки.

Метою діяльності приказу була опіка над здоров'ям населення. Але тоді діяльність у цій сфері не носила такого чітко визначеного характеру, як при земствах. Періодично до компетенції приказу відносилися питання у сфері фінансово-кредитних відносин.

Іншими важливим дореформеним органом, який відав потребами місцевого населення, була Полтавська палата державного майна і її чиновники, котрі відали повітовими справами. Це був виконавчий орган Міністерства державно майна. Голова палати був на місці керівною особою. Повітові чиновники, котрими спочатку були начальники округів, а потім чиновники особливих доручень, згідно закону другорядну, а на практиці головну. Справа у тому, що і палата державного майна, і її чиновники були не просто виконавцями, а повними, фактично безконтрольними, господарями на місцях. Від них надходили усі розпорядження. Ф.Щербина зазначає, що "...именно те чиновники, которые находились в непосредственном соприкосновении с народом, и вершили все дела по-своему".

Палата державного майна відала системою господарства у державних селян, а точніше у всього землеробського населення губернії за виключенням поміщицьких селян. Це система відомого державного діяча графа Кисельова. Згідно неї опіка над потребами місцевого населення була покладена на урядових чиновників, до обов'язків яких входило втілення у життя різних починань суспільного характеру. При цьому чиновники зобов'язувалися спочатку ознайомити населення із заходом, переконати у його користі, а потім уже втілювати у життя.

Як показувала практика, окремі представники палати державного майна іноді дійсно прагнули ініціювати самостійність населення з питань народної просвіти, медичної допомоги, продовольчої справи, але переважна більшість урядовців взагалі не рахувалися з цим прийомом, вважаючи його "...неумесною сантиментальністю по отношению к темной массе...". До питань, котрими відали члени палати державного майна, відносилися прийняті у законному порядку повинності (переважно натуральні) – дорожня, підводна, будівнича та інші. Їх втілення у життя відбувалося переважно примусовими методами: за допомогою суворих розпоряджень, стягнень.

Як бачимо, у діяльності і приказу суспільного нагляду, і палати державного майна, було багато спільного. Різниця полягала в обсязі питань, котрими відали установи і у законодавчих системі та прийомах їх ведення. Приказ був органом спільним для всієї губернії, але відав вузьким колом суспільних явищ; палата державного майна з її повітовими чиновниками була установою широкомасштабною, проте її діяльність поширювалася лише на державних селян. Загалом, незважаючи на різний предмет відання і різні об'єми діяльності, дореформені установи були бюрократичними органами. Їм в тій чи іншій мірі притаманний дух канцелярії та формалізму, їх діяльність постійно гальмувалася через внутрішні суперечки і небажання вникати у життя місцевого населення.

Отже, напередодні земської реформи 1864 року Полтавська губернія перебувала у досить складному становищі. Основна частина населення губернії – селянство – була невдоволена результатами попередньої реформи.

Відтак селяни ставилися з недовірою й до земської реформи, що викликало певні складнощі. Крім того, введення в дію нових установ, гальмувалося дореформеними пережитками. Частково поступаючись самоврядуванню, застарілий бюрократизм не хотів надати повні права земським діячам.

Земська реформа 1864 року була проведена царським урядом згідно з “Положенням про губернські та повітові земські установи” від 1 січня 1864 р. і мала своєю метою пристосувати апарат управління царської Росії до потреб капіталістичного розвитку. Піти на створення виборних органів місцевого самоуправління, як зазначає А.Зубко, царизм був змушений під тиском революційного руху мас і домагань ліберального дворянства.

Розробка проекту реформи почалася ще у 1859 році під керівництвом міністра внутрішніх справ М.Д. Мілютіна, з 1861 року комісією керував відомий реакціонер Валуєв. У підписаному царем 1 січня 1864 року “Положенні” земства оголошувалися всестановою установою, яка відала справами місцевого значення.

Земські установи на місцях були створені не відразу. Протягом 1865-1876 років земства були введені у 34 губерніях європейської частини Росії, в тому числі в Україні – в Чернігівській, Полтавській, Харківській, Херсонській, Катеринославській і Таврійській губерніях. На території Правобережної України – у Подільській, Волинській губерніях, де переважна більшість поміщиків була польської національності і брала участь у національно-визвольному русі, земські установи запроваджувалися значно пізніше.

Згідно до “Положення про губернські та повітові земські установи” до системи земських установ входили земські виборчі з'їзди, земські збори і земські управи.

Вибори повітових земських гласних мали відбуватися один раз на три роки на земських виборчих з'їздах. Законодавство встановило позастанову куріальну систему виборів, в основу якої був покладений майновий ценз. Першу курію складали землевласники, другу – виборці від сільських громад, а третю – представники від мешканців міст.

По землевласницькій курії у Полтавській губернії згідно зі спеціальним розкладом право на участь у виборах мали два розряди власників – великі землевласники, які мали більше 200 десятин у волості, і дрібні землевласники, які володіли землею у розмірі від 10 до 200 десятин. Перші безпосередньо брали участь у виборах на з'їздах, а другі могли послати на ці з'їзди уповноважених.

За ст. 21 “Положення” 1864 року право брати участь у земських виборах по землевласницькій курії мали особи, котрі орендують земельні наділи на території повіту за умови, якщо контракт було укладено за два роки до виборів строком більше шести років і якщо до закінчення контракту залишилося не менше трьох років.

По міській курії право на участь у виборах належало мешканцям міст, що мали купецькі свідоцтва, власникам торговельно-промислових підприємств

з річним оборотом не менше 6 тис. крб., особам, котрі володіли нерухомістю на території міста з кількістю мешканців більше 10 тис. – вартістю не менше 3 тис. крб., у містах від 2 тис. до 10 тис. мешканців – вартістю від 500 до 1000 карбованців.

Виборці першої і другої курії обирали своїх представників – повітових гласних – безпосередньо на виборчому з'їзді. Для сільської курії майновий ценз не передбачався – виборчим правом користувалися всі селяни-домогосподарі, в тому числі і тимчасово залежні селяни. Але для сільських виборців було встановлено трьохступеневу систему виборів. Спочатку сільський сход призначав виборщиків від сільської громади. На другому етапі виборщики сільських громад на волосному сході обирали селянських виборщиків від волості. Кількість таких виборщиків не повинна була перевищувати одну третину від загальної чисельності осіб, котрі мали право брати участь у волосному сході. І насамкінець, селянські виборщики брали участь у повітовому земському виборному з'їзді.

Згідно зі ст. 17 “Положення” 1864 року до виборів не допускалися особи, які на час виборів не досягли 25-річного віку і особи, які перебували під слідством; особи, зганьблені за постановою суду чи громадським осудом; іноземці, котрі не мали російського підданства. Не мали права брати участь у виборах земських гласних жінки. Проте ст. 18 “Положення” 1864 року дещо згладжувала гендерну дискримінацію: жінки, котрі володіли необхідним майновим цензом, за умови, якщо на них не поширювалися обмеження, передбачені ст. 17, могли делегувати свій голос довіреним особам.

Кількість земських гласних була визначена централізовано Комісією з підготовки земських установ, виходячи із середніх земельних наділів та кількості населення по станах у кожній губернії і повіті. Інформацію про це містив земський табель – спеціальний додаток до “Положення” 1864 року. Так, по Полтавській губернії мало бути обрано 618 гласних, у тому числі по землевласницькій курії – 285 осіб, по сільській курії – 257 осіб, по міській курії – 76 осіб. Земський табель вказував, що по кожному повіту потрібно було обрати у середньому від 30 до 54 гласних. Губернськими земськими гласними мали бути обрані 100 осіб.

Законодавство передбачало проведення виборів земських гласних шляхом відкритого голосування. Вибори мали проводитися за допомогою спеціальних куль, які виборці опускали через отвір до ящиків. Виборчі ящики містили прізвища кандидатів у гласні і складалися із двох частин: “за” і “проти”. Отже, виборці могли віддати свій голос як “за”, так і “проти” одного із кандидатів. Обраними вважалися ті із кандидатів, що набрали просту більшість голосів, з урахуванням тих голосів, котрі були подані “проти”.

Таким чином, на думку дослідника А.Козаченка, вибори земських гласних, передбачені “Положенням” 1864 року та іншими нормативними актами, по суті мали станово-куріальний характер, були цензовими та не всезагальними, не рівними, не прямими, проводилися при відкритому

голосуванні. Земська виборча система поєднувала норми феодалного та буржуазного права, була досить складною і суперечливою.

Свідченнями напівфеодалного характеру земської виборчої системи слід вважати і те, що за “Положенням” 1864 року посади голів повітових і губернських земських зборів не були виборними. Їх займали предводителі повітового та губернського дворянства відповідно. Обраних земськими зборами голів повітових управ затверджував на посаді губернатор, а голову губернської управи – міністр внутрішніх справ. Отже, розпорядження по введенню в дію “Положення” 1864 р., на основі затверджених 25 травня 1864 р. правил, здійснювалися під наглядом міністра внутрішніх справ, губернатора, тимчасових губернських комітетів і повітових комісій. Губернатор, крім посередницької ролі між міністром внутрішніх справ і місцевими установами, переглядав акти дозволу зібрань і затверджував представників повітових управ на їх посаді.

Губернатором Полтавщини на той час був Олександр Павлович Волков. Він став першим самостійним губернатором, так як посада генерал-губернатора була затверджена 17 лютого 1856 року, і займав цей пост з 1 вересня 1853 року до 1 січня 1866 року.

Полтавський тимчасовий губернський комітет на Полтавщині також очолював губернатор. За його рішенням до складу комітету ввійшли губернський прокурор та члени губернського присутствія по земських повинностях і по селянських справах. До числа найважливіших обов'язків губернського комітету відносилися: перевірка списку виборців, який складала повітова комісія; визначення на початковому етапі способів і порядку проведення виборів; перевірка списків повітових гласних; перегляд скарг стосовно виборів.

Повітові комісії, сформовані в усіх 15 повітах губернії, були безпосередніми організаторами виборчої справи. Вони склали списки усіх виборців, друкували ці списки у місцевих губернських відомостях і поширювали їх серед місцевих жителів. Комісії очолили призначені губернатором предводителі повітового дворянства. Запропонований головою комісії персональний склад повітової комісії затверджував О. Волков. До складу комісії входили мирові посередники, справники, чиновники палати державного майна, міські голови.

Тимчасові повітові комісії розпочали свою роботу у листопаді 1864 року, про що було оприлюднено інформацію у газетах “Северная почта”, “Московские ведомости”, “Полтавские губенские ведомости”. Повітові комісії зобов'язали волосні правління, міських та станових приставів подати інформацію про осіб, котрі, на їх погляд, мають право на участь у земських виборах.

На жаль, у джерелах не збереглося інформації про критерії і час призначення на сільських сходах виборщиків від сільських громад, скликання волосних сходів і вибори селянських виборщиків від волостей.

Але з упевненістю можна стверджувати, що цей процес відбувався на етапі підготовки тимчасовими повітовими комісіями списків земських виборців.

Уже 19 березня 1865 року Полтавський тимчасовий губернський комітет у журналі засідань остаточно встановив виборчі списки по всіх повітах. За результатами перевірки попередніх списків було виявлено велику кількість помилок, зокрема, 2075 випадків порушень закону. Найпоширенішим з них було включення до виборчих списків осіб, які не мали права брати участь у виборах. В одних випадках у списках значилися особи, що перебувають під слідством чи виключені дворянськими зборами, в інших – не досягли повноліття чи 25-річної вікової межі.

На думку Ф.Щербини, такі порушення зумовлювалися кількома обставинами. По-перше, швидкі темпи підготовчого етапу і обмежений час – це у багатьох випадках заважало вчасно вивчити кандидатури. Особливі проблеми виникали з дрібними землевласниками, яких у губернії була значна кількість. Але головна причина допущених неточностей полягала у недостатньому фаховому рівні осіб, що працювали у канцеляріях. Часом недоліки діловодства помічаємо у волосних правліннях, іноді помилки допускала поліція; та й діяльність повітових комісій не завжди була компетентною, як зазначають дослідники.

Але помилки були з часом виправлені. За новими списками по землевласницькій курії право брати участь у виборчих з'їздах на Полтавщині отримали 36764 особи, у тому числі 1657 великих землевласників, що володіли землею більше 200 десятин і мали право брати участь у виборах безпосередньо, 96% із них були дворянами. Землевласники, які володіли землею від 10 до 200 десятин і мали право брати участь у виборах через уповноважених, налічували відповідно 35107 осіб, 86% з них склали козаки і селяни. По сільській курії право на участь у виборах отримали 4595 козаків і вільних селян, а також 3653 тимчасово залежних селян. По міській курії таке право отримали 1596 осіб, з них 66% склали купці і 26% - дворяни і чиновники. Всього право на участь у земських виборах по Полтавській губернії отримали 46614 осіб.

Полтавський тимчасовий губернський комітет на підставі ст. 31 "Положення" 1864 року для проведення земських повітових з'їздів встановив 58 виборчих дільниць і призначив час проведення виборів. Єдиної для всіх виборців дати проведення виборчих з'їздів не існувало. Кожна виборча курія проводила вибори у відведений для неї час. Крім того, землевласницьку курію було поділено на дві частини: великих землевласників та малих землевласників разом із уповноваженими, кожна з яких мала проводити вибори у різний час. Строки проведення повітових виборчих з'їздів тимчасовий губернський комітет встановив таким чином: 1) для дрібних землевласників і уповноважених – з 9 квітня по 13 травня; 2) для сільських товариств – з 20 квітня по 25 травня; 3) для великих землевласників і міських виборців – з 6 по 31 травня. Проведення земських виборів у різний

час давало додаткові можливості тимчасовим повітовим комісіям і місцевій адміністрації контролювати виборчий процес.

Розпорядчими органами земства були повітові та губернські земські збори. Їх кількісний склад визначався Земським табелем. У Полтавській губернії склад повітових зборів налічував від 30 до 54 гласних, а до складу губернських зборів входило 100 гласних. За ст. 42 “Положення” 1864 року для кворуму земських зборів необхідна була присутність у засіданні не менше третини гласних, а згідно зі ст. 85 для проведення засідання кількість гласних повинна бути не менше десяти.

Перші Полтавські губернські земські збори були відкриті 19 вересня 1865 року губернатором О. Волковим. У своїй промові, зверненій до «виборних земських людей», він запевняв гласних у своїй щирості і повній готовності співпрацювати з земством у всьому, що відноситься законом до предмету земського відання та відповідає бажанням Імператора. Гласні у встановленому порядку прийняли присягу і перше Полтавське губернське земське зібрання почало своє ділове і творче життя.

На першому засіданні 19 вересня губернське земське зібрання лише конструювалося. За пропозицією голови зібрання були перевірені права губернських гласних і закритим голосуванням обрали секретаря, яким став В.Ф. Гамалія, гласний від Переяславського повіту. Крім того зібранням були прийняті правила засідань, які склалися із 15 пунктів. Згідно п.6 цих правил гласний під час балотування якогось питання не міг відлучатися із зали засідань без заяви про це голові. Вирішено було збиратися щоденно о 10 годині і починати засідання при наявності третини із загальної кількості гласних. При цьому на час засідання земського зібрання до зали могли допускатися сторонні особи, але з умовою, що вони не будуть змішуватися з членами зібрання, не порушуватимуть тиші і порядку під час засідань. Отже, засідання Полтавського губернського земського зібрання були відкритими і суворо регламентованими самими земськими діячами.

Земський діяч Федір Щербина зазначає, що «Гласні віднеслися до своїх обов'язків з увагою. На день відкриття зборів з'їхалося 52 гласних, на наступному засіданні їх було 76, а з третього дня засідань, коли власне і почали розглядати ділові питання, у засіданнях брали участь 81 гласний і ця цифра залишалася незмінною протягом усієї сесії.

Необхідний кворум для проведення земських зборів завжди дотримувався, хоча у наступні роки у засіданнях повітових і губернських зборів брала участь уже дещо менша від списочного складу кількість гласних. Нез'явлення гласних на засідання надалі стала однією із найгостріших проблем діяльності земських установ. На прикладі Полтавського, Пирятинського та інших повітових земств можна стверджувати, що у роботі повітових зборів брали участь у середньому від 60 до 90 відсотків гласних. Наприкінці 60-х та в 70-ті роки XIX століття на засіданнях Полтавських губернських земських зборів, як правило, були присутні лише близько

половини гласних. Тому майже кожної сесії губернські збори окремою ухвалою висловлювали жаль з приводу нез'явлення гласних. Основною причиною такого явища було те, що гласні виконували свої обов'язки безоплатно. Аби розв'язати цю проблему, Полтавське губернське земство запровадило оплату за проїзд та виплату добових витрат гласним.

У 80-ті роки XIX століття кількість губернських гласних, присутніх на засіданнях земських зборів, дещо збільшилася і складала від 60 до 80 осіб. Не в останню чергу це сталося завдяки конструктивній роботі голови губернської управи Олексія Володимировича Заленського. Він походив із військової родини, син генерал-майора. Закінчив природничий відділ фізико-математичного факультету Харківського університету. З 1870 року перебував на державній службі – спочатку канцелярський служитель I розряду Миргородської межової комісії, з 1872 року мировий суддя Миргородського повіту Полтавської губернії, у 1878-1880 роках предводитель дворянства Миргородського повіту. Посаду голови Полтавської губернської земської управи займав із 30 листопада 1880 року до 1892 року.

Варто зазначити, що земські збори в офіційних документах подавали цілком об'єктивну інформацію про кількість гласних, присутніх на засіданні, фіксували персональний склад учасників зборів.

За внутрішньою організаційною структурою повітові та губернські земські збори склалися із голови, секретаря та комісій. "Положенням" 1864 року було передбачено, що посаду голови повітових земських зборів без виборів заступає предводитель повітового дворянства, а посаду голови губернських зборів – предводитель губернського дворянства (крім випадків призначення імператором). Згідно зі ст. 84 "Положення" 1864 року голова земських зборів вів засідання зборів та наглядав за порядком їх проведення. Отож, голова земських зборів був найконсервативнішою фігурою земського самоврядування.

Секретаря земські збори обирали зі свого складу на час проведення засідання з метою ведення журналу. Повітові збори, як правило, обирали одного секретаря, а губернські збори, залежно від інтенсивності роботи, - двох-трьох секретарів. Така робота була досить відповідальною. Тому траплялися випадки відмови гласних виконувати обов'язки секретаря. Нерідко земські збори виносили подяку секретарям або встановлювали їм грошову винагороду за якісне ведення журналу.

У земських зборах діяли комісії. З огляду на термін функціонування фактично їх існувало два види – постійно діючі та тимчасові. Постійні комісії створювалися на міжсесійний період – до скликання чергової сесії. Особливе місце серед них належало ревізійній комісії, яка формувалася повітовими та земськими зборами у складі трьох-чотирьох осіб. Основною функцією ревізійної комісії була перевірка звітності земських управ. У зв'язку із складною епідеміологічною ситуацією на території губернії з кінця 60-х

років ХІХ століття при Полтавському земстві діяла постійна медична комісія. У 70-ті роки губернські збори запровадили постійно діючі шляхову, статистичну та благочинну комісії.

Тимчасові комісії формувалися на період сесії або до скликання надзвичайного засідання земських зборів. Здебільшого це були редакційні комісії, котрі готували матеріали до слухання земських зборів, та протестні комісії, що вивчали протести губернатора на земські постанови. Такі комісії могли бути різними за кількісним складом, але завжди до них входили особи, добре знайомі з даною проблемою. Так, губернські комісії з приводу протестів губернатора на кошторис повітових земств формувалися з числа губернських гласних – голів повітових управ.

Порядок діяльності земських зборів регулювали ст.ст. 76-89 “Положення” 1864 року. На чергову сесію земські збори скликалися один раз на рік. Повітова земська сесія повинна була розпочинатися не пізніше вересня і продовжуватися не більше 10 днів. Губернські збори мали скликатися не пізніше грудня, а сесія не могла тривати більше 20 днів. Строк сесії повітових зборів міг бути продовжений рішенням губернатора, а губернських зборів – постановою міністра МВС.

Порядок функціонування губернських зборів жорстко регламентували “Правила о порядке заседаний Полтавского губернского земского собрания” 1870 року. Вони встановлювали процедуру реєстрації гласних на початку кожного засідання та детально зазначали порядок проведення голосування. Так, під час голосування гласні не мали права залишати залу засідань.

Переголосування по раніше ухваленій постанові могло бути проведене у тому разі, якщо кількість гласних, які вимагають його проведення, є не меншою, ніж на момент прийняття даної постанови, а у дебатах з цього питання брали участь не менше 2/3 присутніх гласних.

Документи про діяльність земських зборів на Полтавщині свідчать про те, що буквально всі питання, котрі виносилися на їх розгляд, активно дебатовалися. Голосування проводилося вільно, без будь-якого тиску з боку органів влади, свідченням тому є численні протести губернаторів на рішення земських зборів. Гласні, що були проти ухвали зборів, користувалися правом на “особое мнение”, яке заносилося до журналу земських зборів. Гласні могли вільно висловлювати свій протест як щодо рішень земських зборів, так і з приводу дій губернатора та інших представників державної влади. Наприклад, під час чергового засідання Полтавських повітових зборів 1884 року свій протест на пропозицію обмеження виборчих прав дрібних землевласників висловив 31 гласний із 45 присутніх.

“Положення” 1864 року передбачало оприлюднення інформації про рішення, прийняті земствами. Проте вже у 1866 році циркуляром міністра внутрішніх справ було встановлено цензуру на матеріали щодо діяльності земств. Та, незважаючи на це, Полтавські губернські збори систематично публікували звіти про свою діяльність, котрі містили не тільки постановчу

частину, а й зміст дебатів гласних. Наприклад, на черговому засіданні 28 листопада 1867 року губернські збори вирішували питання про розподіл коштів, отриманих повітовими земствами від надання гільдійських свідоцтв, патентів і білетів на торгівлю. Після численних дебатів гласних було вирішено замість 2/5 відсотка, призначених постановою губернських зборів у минулому році, стягувати з кожного повіту на потреби губернії 4/5 відсотка. При цьому повітовому земству залишалося лише 1/5 відсотка, що, звичайно, не задовольняло повітові управи. Адже фактично у вигрaші залишалися ті повіти, де торгівля і промисловість мало розвинуті. Повіти просто ставали незацікавленими у подальшому розвитку цих галузей, що у подальшому могло негативно відбитися на розвитку губернії в цілому.

Роботу земських установ широко висвітлювали місцеві друковані періодичні видання.

Виконавчими органами земства стали земські управи. Згідно з «Положенням» 1864 року вони поділялися на губернські і повітові. Представників до земських управ обирали земські збори строком на три роки. До складу, як правило, входили голова і члени управи, здебільшого вихідці з дворянства та буржуазії.

Повітові управи склалися із голови та двох членів. У разі необхідності повітові збори своїм рішенням могли збільшити склад управи до шести осіб на безоплатній основі. Фактично ж повітові управи Полтавської губернії налічували від трьох до п'яти осіб. Губернська управа складалася із голови та шести членів управи.

Першим головою Полтавської губернської земської управи став Ілля Григорович Милорадович. Спочатку почесний мировий суддя Прилуцького повіту Полтавської губернії та мировий посередник (1861-1862 роки), він 2 жовтня 1865 року був призначений на більш високу посаду. Проте уже 18 грудня 1866 року його з посади голови губернської управи знято. Натомість до повноважень приступив Семен Миколайович Кованько.

Склад губернської управи не міг бути збільшений, але з дозволу губернських зборів управа мала право на контрактній основі запрошувати сторонніх осіб – кваліфікованих фахівців – для виконання окремих робіт. Так, у період з 1865 по 1892 роки при Полтавській губернській управі за контрактом працювали інженери, техніки, архітектори, журналісти, лікарі, аптекарі, фельдшери, агрономи та інші фахівці – всього 243 особи.

Складу управ, особливо вибору голів, надавалося велике значення. Підбиралися особи найбільш авторитетні і відомі серед населення. Деякі голови управ при голосуванні отримували всі білі виборчі кулі, інші – більшість. Випадків, коли рівну кількість голосів отримувало 2 кандидата практично не було. Це свідчить про те, що гласні перед тим як перейти до виборів домовлялися між собою, попередньо критично оглянувши резюме кожного кандидата. У такому ж порядку проводилися і вибори членів управ.

Як свідчать літературні джерела, вибори голів і членів повітових земських управ відбулися без порушень законодавства й без будь-якої помітної конфронтації. Це пояснюється тим, що для роботи в земській управі необхідно було мати певну освіту й відповідні професійні навички. Така робота покладала на працівників управи чималу відповідальність, що здебільшого унеможливило членство в управі селян і козаків. Окрім цього, на роботу в повітовій управі могли погодитися лише матеріально забезпечені особи, тому що оплата праці земських управлінців, з точки зору заможних верств населення, була невисокою - від 600 до 800 руб. на рік. Практично на кожному засіданні губернських зборів піднімалося питання про збільшення кількості членів управ. Врешті гласні знайшли вихід – до управ на добровільній основі були обрані члени, яким заробітна плата не виплачувалася.

Фактично на 1865 рік склад управ сформувався, як правило, із гласних, обраних по землевласницькій курії, - дворян-поміщиків. У 9-ти повітах це були предводителі дворянства, у 4-х повітах — чиновники й відставні офіцери, у 2-х — мирові посередники. Серед членів управ нараховувалося 44 особи, які отримували заробітну плату, а 22 особи її не отримували. Із загальної кількості членів управ нараховувалося 34 чиновника, 18 представників від козаків і селян, 15 відставних офіцерів та 5 купців.

Таким чином, дворяни, як більш впливовий і освічений стан, дали найбільшу кількість членів управ, а саме 49 осіб, що становило більше 2/3 усіх представників. А головами управ були виключно одні дворяни, з гласних дворян була утворена і губернська управа.

Земські управи як постійно діючі установи функціонували впродовж трьох років. Проте земські збори могли достроково розпустити управу й обрати новий її склад. Рішення зборів про тимчасове усунення з посад членів управи затверджував губернатор, а справу остаточного позбавлення посад вирішував сенат. У принципі, діяльність земських управ залежала від органів державної влади, що суперечить принципу самостійності місцевого самоврядування. Згідно ст. 99 “Положення” 1864 року свої постанови управи приймали колегіально простою більшістю голосів, як і належить органам місцевого самоврядування.

Порядок діяльності земських управ законодавство регламентувало лише у загальних рисах. Тому губернські збори на своєму черговому засіданні 4 жовтня 1865 року розробили та прийняли “Инструкцию управе”. У ній висловлювалося побажання, щоб губернська управа співпрацювала з повітовими управами у розвитку їх самостійності. Збори обмежилися в «Инструкції управі» лише загальними вказівками по розрахунках земських податків, стосовно народної освіти, охорони здоров'я, заходах щодо суспільного благоустрою, ведення земського господарства та інших питаннях. Суть цих вказівок зводилася до збору по кожному з питань детальних відомостей. У параграфі 19 зазначалося, що до обов'язків

губернської управи входить ознайомлення з її розпорядженнями за допомогою друкованих видань повітових управ та населення. Проте і такі повітові інструкції порядок діяльності управ регулювали лише поверхово.

Канцелярію – основний управлінський і технічний орган управи – формував голова управи. На перших порах вона складалася із двох відділів – секретарського і бухгалтерського. Так, у 1865 році при Полтавській губернській земській управі було створено канцелярію у складі секретаря, бухгалтера та шести переписувачів.

Порядок ведення діловодства канцелярією детально регламентувала “Инструкция о порядке производства дел в Полтавской губернской земской управе, а также об ответственности подчинённых лиц по личным их служебным обязанностям”. Вона встановила чіткий порядок реєстрації вхідної та вихідної кореспонденції, визначала функції чергового секретаря, реєстратора і столоначальників. Згідно з інструкцією розпорядок роботи канцелярії був таким: з 9 до 14 години і з 18 до 21 години, крім святкових і вихідних днів. Отож, робочий час канцелярії становив вісім годин на день, але за рахунок тривалої обідньої перерви закінчувався досить пізно.

Отже, підготовка до проведення земської реформи на Полтавщині, як і в інших губерніях Російської імперії, здійснювалася місцевою адміністрацією під керівництвом і контролем губернатора. Місцеві територіальні громади до цього процесу допущені не були. Згідно з “Положенням про губернські і повітові земські установи” 1864 року до системи земських установ входили земські виборчі з'їзди, земські збори і земські управи. Відтак можна стверджувати, що кількісний склад, організаційна структура та порядок діяльності земських установ лише частково відповідали таким принципам місцевого самоврядування, як самостійність, колегіальність та гласність. При цьому варто відзначити доволі демократичний порядок діяльності земських зборів. Однак слід мати на увазі, що вони в основному склалися із представників панівних станів, які у земстві захищали власні інтереси, а не інтереси всієї громади. Земські управи на короткий час запозичили в урядових структур – повітових та губернського правлінь – бюрократичний стиль роботи і поступово стали перетворюватися на чиновницький бюрократичний апарат.

РОЗДІЛ II. ЕКОНОМІЧНА РАДА ЯК ДОРАДЧИЙ ОРГАН ПОЛТАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА З ЕКОНОМІЧНИХ ПИТАНЬ

На земські установи, як органи місцевого самоврядування, було покладено ряд завдань щодо облаштування провінції. В основному вони мали опікуватися соціальною сферою життя. Проте на прикладі Полтавського губернського земства можна побачити неоціненний їх вклад у розвиток економіки краю.

Питання про організацію систематичної економічної діяльності Полтавського губернського земства вперше прозвучало у звіті ревізійної комісії губернському земському зібранню у 1892 році. Сільськогосподарська криза і труднощі 90-х років залишили сліди глибокого потрясіння, викликали особливу напругу в економічній діяльності земства. З того часу практично щорічно порушувалося питання про сприяння всебічному розвитку місцевих виробничих сил, про програми цього сприяння і економічні організації, котрі б опікувалися виключно економікою краю. Засноване раніше Полтавським губернським земством економічне бюро не відповідало вимогам – це був орган, який швидше вивчав і узагальнював явища економічного життя, але в них не втручався.

Земство потребувало дорадчого органу, своєрідного мозкового центру, який би вніс в економічну діяльність земства елемент стабільності, давав би чітку спрямованість економічній політиці краю, допомагав земському зібранню всебічно вирішувати питання суспільної економіки. За дорученням земського зібрання губернська управа на чергову 35-ту сесію подала доповідь з проектом положення про Економічну раду.

«Положення про Економічну раду» було детально розглянуте на губернському зібранні, відредаговане й затверджене, і в 1899 році за постановою земського зібрання чергового 35-го скликання при Полтавській губернській управі була заснована Економічна рада як дорадчий орган губернського земського зібрання з питань суспільної економіки.

До компетенції Економічної ради були віднесені наступні питання:

а) вивчення і обговорення усіх явищ економічного життя населення краю, виявлених кореспондентами чи спеціальними дослідженнями статистичного бюро;

б) реалізація усіх запланованих акцій сприяння та заохочення розвитку і покращення місцевого виробництва, обміну, а також аналіз результатів уже здійснених земством заходів у цій сфері;

в) регулювання різних форм кредиту і організація праці населення, питання пов'язані з розвитком професійних знань.

Усі питання, які належали до компетенції Економічної ради, могли бути передані на розгляд земському зібранню лише у формі доповідей ради чи

доповідей управи з висновком ради. Відсутність у доповідях управи висновків ради допускалася лише тоді, коли вони не могли бути отримані з причин, які не залежали від управи. Обговоренню Економічної ради підлягали не тільки нові питання економічного характеру, але й ті, з яких уже були винесені постанови губернського зібрання.

До складу Економічної ради входили: голова і члени губернської управи, голови повітових земських управ, представники повітових земств (по одному з кожного повіту), якщо губернське зібрання вважатиме це потрібним. За бажанням у засіданнях Економічної ради могли взяти участь президенти і голови сільськогосподарських товариств і їх відділів, уповноважений від міністерства землеробства у Полтавській губернії і всі губернські гласні і повітові предводителі дворянства. Крім того, для участі у засіданнях ради з спеціальних питань запрошували осіб, котрі мають спеціальну освіту і в ході практичної діяльності набули навиків, необхідних для вирішення питань, винесених на засідання.

Головував на засіданнях Економічної ради голова губернської земської управи, а на випадок його відсутності – заступник. Чергові засідання мали призначатися ним не менше шести разів на рік, а екстрені засідання скликалися або головою, або на вимогу членів ради, які не входили до складу управи.

Засідання були не публічні, але відкриті для гласних губернських і повітових земств. Такими, що відбулися, вважалися засідання, на яких, крім членів управи, були присутні не менше п'яти членів ради.

Всі висловлені на засіданнях думки, пропозиції, погляди членів Економічної ради заносилися у журнал, що, поряд з коротким змістом доповіді, публікувався у місцевому сільськогосподарському журналі «Хуторянин» і за згодою його редактора розсилався всім губернським гласним для ознайомлення з роботою засідання.

Виконавчим органом Економічної ради було затверджене економічне бюро, яке зазнало чимало реорганізацій. Він складався із спеціалістів, необхідних для розробки і здійснення економічних заходів земства. Особи, які входили до економічного бюро, могли бути постійними або тимчасовими працівниками у земстві, а могли бути запрошені управою або Економічною радою на безоплатній основі чи за певну винагороду для вироблення пропозицій з питань, які входять до їх компетенції. Цим органом опікувався один із членів управи.

Економічне бюро мало готувати доповіді раді і вести журнал її засідань. Крім того, до його обов'язків також входило: а) складання доповідей губернському зібранню з питань, які Економічна рада вважатиме за необхідним передати на обговорення зібранню; б) ознайомлення суспільства через друковані матеріали зі станом економічної діяльності земських і урядових органів; в) складання звітів про засідання Економічної ради, як загальних за увесь рік, так і по кожному засіданню окремо.

Але остаточно коло обов'язків економічного бюро було конкретизоване на третьому засіданні Економічної ради, яке відбулося 6 і 7 листопада 1900 року. У своїй доповіді стосовно питання організації економічного бюро один із членів управи, розглянувши всі параграфи «Положення про Економічну раду» і вказавши на деякі неточності, запропонував доручити економічному бюро ведення діловодства у Економічній раді. Воно зобов'язувалося:

- 1) надавати Економічній раді доповіді з питань, що підлягають її компетенції;
- 2) вести журнал засідань Економічної ради;
- 3) за дорученням Економічної ради складати доповіді земському зібранню;
- 4) подавати щорічні звіти про діяльність Економічної ради;
- 5) знайомити населення у друкованих виданнях із діяльністю Економічної ради і взагалі із заходами у галузі економіки земських зібрань, інших владних установ;
- 6) напрацювання економічного бюро мали друкуватися і розсилатися усім губернським і повітовим гласним у вигляді додатків до журналу «Хуторянин».

Отже, Економічна рада, приступила до роботи з 1900 року, однак працювала неритмічно. У перший рік свого існування вона скликала лише три рази. Як уже згадувалося, недостатньо чітко були визначені функції економічного бюро і економічного відділу управи, досить напружено працювало статистичного бюро – це перешкоджало нормальному функціонуванню ради. Крім того, ревізійна комісія Полтавського губернського земства у своїй доповіді земському зібранню вказала на те, що економічним відділом управи не вироблений проект економічної програми губернського земства, котра мала лягти в основу діяльності Економічної ради.

В. Головня, який виступав з доповіддю на цю тему, зазначав, що всі погодилися з думкою ревізійної комісії. Проте для початку необхідно було ознайомитися з попередньою економічною діяльністю Полтавської губернії і повітових земств, з діяльністю владних установ в економічній сфері. Доповідач наголошує: «До предмета відомства земських установ відносяться турботи щодо покращення залежних від земства способів місцевого землеробства, торгівлі і промисловості».

У доповіді діяльність Полтавського губернського земства розділяється на два періоди: до 1894 року і після 1894 року. Вважаючи діяльність другого періоду невідповідною істинним потребам населення Полтавської губернії, зумовлених його корінним заняттям – землеробством, В. Я. Головня пропонує всю увагу земства спрямувати на організацію заходів, що сприятимуть землеробству як основі добробуту населення. Сутність проекту зводилася до наступних положень.

Під терміном «економічна діяльність земства» треба розуміти ті чи інші заходи, спрямовані на зростання місцевого землеробства, торгівлі і промисловості.

Попередня економічна діяльність Полтавського губернського земства поділяється на два періоди. Перший період тривав з початку 80-х років до 1894 року і поклав початок економічним заходам, котрі цілком відповідають природно-історичним умовам території Полтавської губернії. Другий період – від 1894 року до сучасності (1900 рік) – змінив напрямок економічної діяльності на користь, головним чином, обробної промисловості, що має у Полтавській губернії другорядне значення. Цей хибний напрямок і треба виправити.

Ґрунт і клімат Полтавщини створив для неї виняткові умови: всі економічні потреби Полтавської губернії мають власне землеробський характер. Адже джерелом існування для всього населення, включаючи і міських жителів, є землеробство і основний його майновий фонд – земля. Внаслідок цього і торгівля, і промисловість Полтавської губернії є єдиним цілим із основним заняттям населення – землеробством і знаходяться у повній залежності від останнього. Тому:

- для поживлення торгівлі у Полтавській губернії і підняття її підсобних промислів необхідно усіма силами сприяти розвитку землеробства у губернії. Звідси випливає висновок, що вся економічна діяльність Полтавського губернського земства повинна бути спрямована, головним чином, на підтримку, розвиток і вдосконалення землеробського виробництва.
- Всі економічні заходи земства повинні цілком відповідати його функціям і мати загальногубернський характер.
- Для того, щоб заходи земства були обґрунтовані, щодо них не виникало сумнівів, їх необхідно підкріплювати точною інформацією про стан тієї чи іншої галузі господарства – звідси потреба правильно організувати статистико-економічні дослідження губернії.
- для сприяння розвитку землеробства у губернії необхідно, з одного боку, упорядкувати збут продуктів сільського господарства, і, з іншого боку, підвищити землеробську культуру шляхом покращення техніки виробництва.
- Поряд з турботами про підняття землеробства в Полтавській губернії, губернське земство має подбати про впорядкування руху переселенців, який став наслідком еволюції, яку переживає землеробська галузь.
- Відповідно до наведених у звіті положень, губернське земство має приступити до розробки і здійснення вказаних заходів.

Отже, уже на кінець 1900 року членами управи була затверджена програма діяльності Полтавського губернського земства в економічній сфері. Економічна рада мала активно сприяти виконанню поставлених завдань у таких галузях, як землеробство, торгівля, промисловість.

Це простежується уже на її перших скликаннях. Наприклад, на засіданні Економічної ради, яке відбулося 5-го листопада 1901 року і складалося із трьох засідань передбачалося обговорити наступні доповіді завідуючого економічним відділом В. Головні: а) про напрям діяльності Смолянської шкіряної майстерні; б) про напрям діяльності Дігтярівської ткацької майстерні; в) про укріплення урочищ; г) про організацію спостережень за ринками Полтавської губернії; д) про дрібну земську грошову одиницю; е) про клопотання Полтавського сільського товариства стосовно питань позики йому 10 000 рублів на влаштування сільськогосподарської виставки та прийняття на утримання губернським земством щорічних з'їздів представників усіх сільськогосподарських товариств, сільськогосподарських шкіл, а також агрономів Полтавської губернії.

Проте, на думку члена Губернської земської управи, завідувача економічним відділом, Економічна рада, яка опікується економічними питаннями губернії, не могла вирішити багатьох проблем, що стосувалися повітових земств. Зокрема, на засіданні губернського земського зібрання 36-го чергового скликання, де слухалося питання про матеріальну участь губернського земства в агрономічній організації повітових земств, ухвалили доручити губернській управі скласти проект створення загальногубернського органу, який би опікувався питаннями агрономії. Його відділи мали діяти як координуючі сільськогосподарські організації у повітових земствах. Цей проект губернська управа мала подати на розгляд Економічної ради і вироблені нею положення передати повітовим земським зібранням для подання висновків.

Отримавши дане доручення, завідуючий економічним відділом губернської управи ознайомився з обстановкою в інших земствах Російської імперії щодо питання про земську агрономічну організацію. У ході дослідження був зроблений висновок, що кожна губернія створила свій орган, який більш-менш пристосований до місцевих умов і потреб. А тому вони зовсім різні і за формою, і за способом втілення у життя земських заходів. Завідувач запропонував у своїй доповіді Економічній раді «Проект загальногубернської агрономічної організації у Полтавському земстві» та створити новий дорадчий орган повітових земських зібрань, який, подібно до Економічної ради при губернському земстві, матиме у своєму складі всі необхідні елементи, котрі забезпечать найбільш доцільну розробку і економічних, і агрономічних заходів повітових земств. «Таким органом може бути повітова економічна рада...» зазначалося у «Проекті загальногубернської агрономічної організації у Полтавському земстві». Там само вказувалося і 5 пунктів організаційних засад її існування:

1. Повітова економічна рада є дорадчим органом повітового земського зібрання, заснованим для детального розгляду питань суспільної економіки, що виникають у повітовому земстві.

2. До складу повітової економічної ради входять: голова і члени повітової земської управи, президент або представник місцевого сільськогосподарського товариства чи відділу і «всі агрономічні сили, що є у повіті»: вчений-секретар сільськогосподарського
3. товариства чи відділу, завідувач сільськогосподарською школою, повітовий земський агроном (якщо такий є), директор дослідного поля чи зразкового господарства, якщо такі є у повіті. Крім того, на засіданнях повітової ради можуть бути присутні повітові гласні і особи, котрих економічна рада чи повітова управа вирішить за доцільне запросити.
4. Головувати на засіданнях має голова повітової управи, а у разі його відсутності – заступник.
5. Засідання повітової економічної ради скликаються її головою не менше двох разів на рік.
6. Ведення діловодства в економічній раді, а саме: підготовка доповідей губернській Економічній раді, ведення журналів засідань, подання щорічних звітів про економічну діяльність ради покладалися на повітову земську управу.

Такі повітові ради, на думку доповідача, будуть незамінні як для кожного повіту окремо, так і для загальної економічної справи губернії. Збираючись не менше двох разів на рік, вони уже цим одним, навіть у несприятливих умовах, мали внести позбавлення у різні галузі місцевої економічної діяльності земств. При цьому основним завданням рад залишалося з'ясування реальних потреб населення, що дозволило б виробити планомірну систему допомоги населенню губернії та запобігання нераціональних витрат. Ці ради за своїм призначенням і компетенцією стали б рушійною силою, що звернула увагу земства саме на ті сторони господарства, які потребують невідкладного втручання.

Економічна рада уважно поставилася до виголошеної доповіді і ухвалила рішення про доцільність створення повітових економічних рад. Але на жаль такі далекосяжні плани залишилися тільки на папері. Все ж давалася ознаки помітна забюрократизованість губернських органів влади у справі створення нових установ та брак коштів.

Отже, інформаційно-аналітичним центром в економічній діяльності Полтавського губернського земства стала Економічна рада, створена у 1899 році постановою земського зібрання 35-го чергового скликання. Цей орган як за своїми завданнями, так і за своїм складом та організацією, став цілком відповідним і компетентним для обговорення і розробки найрізноманітніших, тісно пов'язаних між собою, економічних питань. Працюючи у складі провідних спеціалістів губернії Економічна рада зуміла втілити у життя ряд позитивних заходів у таких галузях економіки, як сільське господарство, торгівля, промисловість та будівництво шляхів сполучення.

РОЗДІЛ III. ЗАХОДИ ПОЛТАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА У ГАЛУЗІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА

Аграрний характер економіки Полтавщини підтверджувався не тільки тим, що 90 % її населення були інтегровані в сільськогосподарське виробництво, але й структурою її земельних угідь. Власне площа Полтавської губернії становила 4 052 814 десятин, з яких 49,9% знаходилися у приватній власності, 2,6 належало церквам, місцевим установам і 47,5 знаходилися у власності сільських товариств. За кількістю населення, а Полтавська губернія посідала сьоме місце в імперії, на одну людину припадало 2,09 десятин. Але ще треба врахувати й те, що 21% цієї землі знаходився під садибами, луками, лісами й іншими угіддями. Отже, на одну особу чоловічої статі припадало лише 1,65 десятин орної землі. У Полтавській губернії внаслідок цих чинників процвітало безземелля і малоземелля. А тому сільському господарю, якому “пощастило” мати десятину землі, урожаю не вистачало навіть для того, щоб забезпечити власну сім'ю.

Виходячи з такого критичного становища сільського господарства, Полтавське губернське земство ще у 1866-1868 роках займалося розробкою та обговоренням заходів, які б сприяли виходу з кризи. Для потреб сільського господарства і сільськогосподарських промислів було вироблено два проекти створення **кредитних установ**, але втілити їх у життя вдалося лише через 10 років. Уряд не підтримав ці проекти, пославшись на відкриття у 1866 році “Товариств взаємного кредиту” та акціонерних земельних банків, питання про відкриття яких мало реалізуватися у 1868-1869 роках. Проте наступне десятиліття показало нездатність існуючих кредитних установ задовольнити потреби сільськогосподарських товаровиробників, особливо малозабезпеченої з економічної точки зору верстви сільського населення.

Полтавське губернське земство спробувало організувати **позичково-ощадні товариства**, але не вважало за необхідне нав'язувати їх сільському населенню через відсутність практичного досвіду. Новоствореним за ініціативою приватних осіб товариствам надавалися позики. Але невдовзі практика показала, що ця форма дрібного кредиту себе не виправдовує (з 1869 по 1884 роки у губернії засновано лише 14 товариств, з яких 8 користувалося позикою), а головне не відповідає найнагальнішій потребі сільського населення — кредиту для придбання землі.

Полтавські губернські збори зробили наступну спробу: у 1880 році затвердили проект статуту **земського банку**. На думку ініціаторів, це була б солідна кредитна установа, яка мала відігравати посередницьку роль між особами, які бажають вкласти свої заощадження для наростання процентів, і тими, які потребують кредиту. Метою діяльності банку

Полтавського земства було постачання сільського населення губернії дешевим загальнодоступним кредитом, переважно за рахунок місцевих збережень. Це були сміливі, амбітні, а головне, своєчасні наміри.

Джерелами наповнення фонду для здійснення банківських операцій передбачалися:

1. Відрахунки з губернського страхового капіталу і губернського продовольчого капіталу.
2. Вклади місцевих суспільних і станових капіталів.
3. Вклади приватних осіб.
4. Прибутки банку.
5. Безпроцентні пожертви урядових і громадських установ.

Управління Банком Полтавського земства покладалося на губернське земське зібрання, в обов'язки якого входило:

- розпорядження сумами, які становили основний і обіговий капітал банку;
- подання прохань про зміни в статуті банку і різних позиках, асигнуваннях;
- встановлення проценту, який банк надає приватним вкладникам;
- встановлення проценту, який стягується центральною установою банку з його повітових відділень і дрібних кредитних установ губернії, які кредитуються у Банку Полтавського земства;
- встановлення граничної суми, яка приймається за встановлений процент від приватних вкладників;
- відкриття і закриття відділень Банку Полтавського земства;
- визначення розмірів кредиту, який надається повітовим відділенням банку;
- розподіл прибутків і збитків центральної установи банку;
- ревізія центральної установи банку і його відділів.

Але запропонований полтавцями проект статуту банку Полтавського земства був відхилений у черговий раз імперським кабінетом міністрів. Уряд покладав надії на заплановане відкриття у 1883 році державних Селянського, а у 1885 році — Дворянського земельних банків. Між тим Полтавське губернське земство, скориставшись у 1881 році внутрішньополітичною ситуацією, одержало дозвіл уряду на заснування шляхом щорічного відрахування від земського бюджету 10 тис. крб. особливого фонду в честь загиблого від рук терористів імператора Олександра II. Станом на 1 січня 1902 року так званий Олександрівський капітал сягнув суми 125 тис. крб. За 20 років свого існування (1881-1902 рр.) на основі Олександрівського капіталу малоземельним і безземельним селянам було видано кредитів на загальну суму 370 250 крб. Площа купленої для перепродажу на пільгових умовах дрібним товаровиробником землі складала на цей час 1 938 десятин. Через 10 років

Олександрівський капітал вже становив 675 179 крб. Враховуючи відсутність у багатьох селян потрібних коштів на купівлю землі, полтавські земці стали практикувати іншу форму допомоги бідності — передачу купленої земством землі в оренду селянам на більш вигідних, ніж звичайно, умовах.

Не одержавши підтримки уряду у справі відкриття власного банку для фінансової допомоги дрібним товаровиробникам, Полтавське земство не залишило поза увагою дрібні кредитні установи, які виникли на Полтавщині, як уже згадувалося, у 1869 році у формі ощадно-позичкових товариств. З 14 перших ощадно-позичкових товариств, які розпочали свою діяльність протягом 1869-1884 років, 8 товариств скористалися фінансовою підтримкою земства. У 1895 році відповідним законодавчим актом земству було надане право участі у керівництві кредитними товариствами, число яких після цього стало зростати швидкими темпами. Крім того закон 1895 року встановив 3 типи кредитних установ:

1. позичково-ощадні товариства і каси;
2. кредитні спілки;
3. селянські банки.

Але всі ці типи приватних кредитних установ мали свої недоліки, які на думку правління Полтавського губернського земства, у Полтавській губернії усунуті бути не можуть. Основний недолік — це відсутність на місцях кваліфікованих кадрів, які б могли розумно і справедливо вести усі доволі складні фінансові операції. Тому новостворені установи можуть займатися лише найпростішими операціями.

Інший недолік положень стосується організації видатку селянським кредитним установам позик на хліб. Склалися два види позик: або заставлений хліб залишається під охороною позичальника, або зберігається тією установою, яка дає позику. Обидва способи для Полтавської губернії виявилися зовсім непридатними. Оскільки, якщо залишити заставу у користуванні позичальника при його крайній бідності, то це, на думку земських діячів, було б фікцією — позику він не зможе повернути, бо не володіє ніяким майном.

Неефективною для Полтавської губернії була й ідея створення при міністерстві фінансів особливого управління у справах місцевого кредиту і контролю за встановленням дрібного кредиту земськими установами. Ці пропозиції, по суті доречні і бажані, не мали особливого значення для Полтавської губернії. Полтавці знову натякали на необхідність створення земського банку.

Сільський господар Полтавщини потерпав не лише від малоземелля. Тваринницька галузь також потребувала серйозного удосконалення в тогочасних умовах. Забезпечення селян домашніми тваринами було незначним як кількісно, так і якісно. Наприклад, у 1913 році на 100 мешканців краю припадало 14 коней, 22 голови великої рогатої худоби, 20

овець, 13 свиней. На додачу до цього були досить поширені інфекційні захворювання худоби, які забирали у селян останню надію. Адже у той час господарю було легше втратити когось із родини, ніж щось із худоби, зазначали сучасники.

Комісія з питань покращення медичної справи в губернії постановила, що кожний лікар зобов'язаний оволодіти знаннями з ветеринарії. Земські лікарі у випадках епізоотій повинні дати настанови, як їх призупинити, як лікувати постраждалу худобу. Комісія дійшла висновку, що для сільського населення ефективно облаштування ветеринарної справи вкрай актуальне.

У 1866 році губерньська управа підготувала доповідь про загальні заходи попередження захворювання худоби і про влаштування **ветеринарних**

пунктів у повітах губернії. Губерньське зібрання прийшло до наступних висновків і розробило цілий ряд пропозицій і заходів:

1. Всі гласні мають слідкувати за дотриманням санітарно-гігієнічних вимог у повітах, а виявивши порушення звертатися до місцевої влади або земської поліції.

2. Звернутися з поданням до вищої влади про зниження мита на сіль.

3. Прохати Полтавське сільськогосподарське товариство скласти посібник по утриманню худоби і попередження її смертності.

4. Після виходу з друку посібника зобов'язати господарів місцевих аптек мати всі необхідні документи, зазначені у посібнику.

5. Запропонувати повітовим управам знайти зручний спосіб організації ветеринарних частин у повітах.

6. Прохати повітові училищні ради про введення у програму занять народних шкіл читань і пояснення змісту посібника.

На губерньських зібраннях наступних років були розглянуті висновки повітових управ про організацію ветеринарних частин у повітах. Виявилося, що крім добровільного дотримання санітарно-поліцейських мір 5 повітових земських зібрань (Зіньківського, кобеляцького, Лохвицького, Полтавського і Прилуцького повітів) виділили на 1868 рік окремі суми на утримання ветеринарів.

Але цим заходи Полтавського губерньського земства у ветеринарній справі не обмежилися. Враховуючи втрати селян внаслідок епізоотій і прагнучи їм допомогти, постановою від 1 травня 1891 року було введено добровільне страхування худоби. Земські установи приходили на допомогу населенню у тих випадках, коли втрати "живого інвентаря" від різних хвороб чи нещасних випадків переходили певні межі. Ці межі статут визначав так: 5% вартості усього складу худоби страхового віку певного господаря. За цим

принципом винагорода за втрати надавалася страховикам у разі смерті 5% застрахованої кількості худоби одного виду господарювання (окремо для великої рогатої худоби, коней, овець). При цьому страховий вік статутом визначався такий: після досягнення худобою 2-річного віку. А страховий рік тривав з 1 травня по 1 травня наступного року.

Виходячи з того, що, Полтавська губернія належала до місцевостей винятково землеробських, земство не могло оминати інтереси місцевих **сільськогосподарських товариств**. Чималу роль тут відіграв той факт, що одночасно зі створенням на Полтавщині земських установ 21 травня 1865 року Олександр II затвердив Статут Полтавського сільськогосподарського товариства, членами якого відразу стали близько 100 місцевих поміщиків на чолі з князем Л.В. Кочубеєм. Метою сільськогосподарських товариств було об'єднання інтересів сільських господарів і діяльність у напрямку задоволення цих інтересів. Але очевидною була слабкість і низька результативність цих установ через відсутність матеріально-фінансової бази і відсутність власної ініціативи у самих господарів. Тому Полтавське губернське земство розглядало сільськогосподарські товариства як свої філіали і повністю їх утримувало. Так, Полтавське сільськогосподарське товариство із загальної суми прибутків у 1891 році більше $\frac{3}{4}$ своїх коштів отримувало від земства у вигляді субсидій, зокрема, на такі потреби: запрошення вченого секретаря, друкування матеріалів, організацію сільськогосподарських ярмаркових виставок, інвентар і утримання дослідного поля.

На думку М. Якименка, відкриття Полтавського **дослідного поля** стало найвизначнішою подією у діяльності Полтавського сільськогосподарського товариства. Земство асигнувало на його відкриття у 1882 році 5 тис рублів і постановило видавати по 2 500 рублів щорічно на його утримання. Полтавським губернським зібранням був розглянутий проект облаштування поля і його діяльності. Однак до 1885 року ця справа не була здійснена, бо міністерство державного майна не затверджувало проекту організації дослідного поля. Воно мотивувало це тим, що справи дослідних станцій і дослідних полів є справами державного значення, а тому слід відкласти це до вироблення загального проекту організації дослідних полів по всій Росії. У черговий раз бюрократична тяганина загальмувала прогресивне починання полтавських земських діячів.

У 1884 році Полтавське сільськогосподарське товариство здійснило нову спробу порушити питання про організацію дослідного поля. До проекту були внесені зміни, які б дали можливість здійснити цю справу без урядової допомоги. Губернське земське зібрання на знак підтримки нового проекту асигнувало ще 3 050 рублів і пообіцяло щорічно надавати таку ж суму. У 1885 році була нарешті куплена ділянка землі під Полтавою розміром 23 десятини з будівлями, а в 1892 році придбано ще 46 десятин. Міністерство державного майна асигнувало на остаточне облаштування

дослідного поля 1500 рублів, а потім прийняло на власне утримання заробітну плату директора і його помічника.

Полтавське дослідне поле, згідно його статуту, було затверджене земством при Полтавському сільськогосподарському товаристві для наукової розробки практичних питань місцевого сільського господарства, проведення селекційних культурних дослідів і вивчення ґрунтів, насіння; до його обов'язків уходили й місцеві метеорологічні дослідження. Водночас Полтавське сільськогосподарське товариство повинне було популяризувати через друковані видання та іншими способами результати діяльності дослідного поля.

Суттєву матеріальну підтримку полтавське земство надавало не лише Полтавському, а й іншим сільськогосподарським товариствам, які діяли у Полтавській губернії — Лохвицькому, Кобеляцькому, Хорольському.

У 1903 році бюджет Полтавського сільськогосподарського товариства різко зріс, сягнувши суми 53 322 карбованців. На власні кошти товариство у 1867 році розпочало видання сільськогосподарської літератури, серед якої чільне місце належало першому на Полтавщині фаховому виданню під назвою “Сельскохозяйственный сборник, земледельческий журнал, издаваемый Полтавским обществом сельского хозяйства”. У наступному, 1868 році, побачили світ “Журналы общества”, де публікувалися різнопланові статті з теорії і практики сільськогосподарського виробництва. Значну популярність серед широких кіл громадськості здобув щотижневий журнал “Хуторянин”, перші номери якого були надруковані 1896 року.

Певних матеріальних витрат вимагала також організація **сільськогосподарських виставок**. Вони проводилися з метою ознайомлення сільських господарів Полтавської губернії із новими землеробськими знаряддями і технікою, які найбільше відповідали потребам селянських господарств краю. Перша виставка була запланована на 1891 рік, але через неврожай була відкладена на рік. Проведена ж була аж у 1893 році на кошти губернського зібрання, яке асигнувало 4 тисячі карбованців. Вона пройшла з великим успіхом і отримала резонанс навіть за межами губернії. На думку С. Велицького, влаштування сільськогосподарських виставок, у яких брала участь велика кількість виробників землеробських знарядь і машин, необхідне насамперед в інтересах місцевої аграрної галузі. Вони дозволяли порівняти і вивчити знаряддя різних типів; визначити, які з землеробських знарядь і машин, що перебувають в обігу, найбільше задовольняють місцеві потреби. Крім того подібні виставки можуть дати масу корисної інформації і самим виробникам сільськогосподарської техніки стосовно недоліків їхньої продукції.

Крім цієї виставки Полтавське губернське земство влаштовувало й інші: 1909 рік у Полтаві, 1881 та 1896 роки — у Кременчуці, 1884 та 1889

роки — у Ромнах. Окрім вищезгаданих, упродовж 1865-1917 років було організовано 23 виставки на ярмарках Полтавщини.

З метою поширення серед населення сільськогосподарських знань Полтавське губернське земство дбало про створення професійних шкіл. У 1891 року була відкрита **Лубенська сільськогосподарська школа** другого розряду. У цьому ж році земці ініціювали питання про влаштування **школи садівництва** у передмісті Полтави з метою сприяння підвищенню культури садівництва на території Полтавської губернії.

З метою якісного обслуговування потреб сільського виробництва знаряддями праці, у губернії виникає низка **сільських ремісничих навчальних майстерень**. Першою і єдиною у цій галузі початку 90-х років (1892 рік) була Зіньківська ковальсько-слюсарсько-столярна майстерня повітового земства. Згодом майстерні такого ж профілю відкриваються у містах Хоролі, Золотоноші, Софіному, Іванівці. У вересні 1897 року відкрили Костянтиноградську сільську ремісничу навчальну майстерню повітового земства. У майстерні навчали слюсарному ремеслу з механічною обробкою металів, ковальському з ливарним і столярно-меблевому з колісним.

Пирятинське земське зібрання 1899 року теж направило у розпорядження управи 500 карбованців на відкриття ковальсько-слюсарної майстерні; Хорольське зібрання 1898 року виділило 85 карбованців на утримання майстра і на придбання необхідних інструментів для столярного класу при Іванівській школі. Майстерню з ремонту сільськогосподарського реманенту і машин у 1897 році відкрили у містечку Сорочинці Миргородського повіту, виділивши, за поданням повітового земства, субсидію в сумі 3 900 карбованців та затвердивши статут, яким передбачався 5-річний курс навчання. У майстерні навчали столярній, ковальсько-слюсарній та чавуноливарній справі.

Важливу роль у діяльності Полтавського губернського земства відіграло **статистичне бюро**, створене 1882 року для отримання даних про стан сільського господарства на теренах губернії. Штат цієї організації був укомплектований із постійних працівників — земських статистиків. За своїм суспільним становищем вони, разом з іншими земськими службовцями, (вчителями, лікарями і т.д.), згідно з марксистською термінологією належали до так званого “третього елемента”, тобто інтелігенції.

Із самого початку проведення статистичних робіт — у 70-х роках XIX століття — земська статистика розділилася на основну і поточну. Такий поділ пояснюється насамперед особливістю походження їх матеріалів. Дані основної статистики, котрі становлять найбільший науковий інтерес, створювалися в результаті переписів і різних статистичних обстежень, безпосередньо здійснюваних земськими статистиками здебільшого експедиційним шляхом. У той же час, у поточній земській статистиці

основну роль відігравали відомості, одержувані при допомозі “добровільних кореспондентів”, органів влади на місцях і поточної звітності земських установ (наприклад, земських лікарень, шкіл, страхових закладів і т.п.).

Взагалі згідно з прийнятою в історичній науці періодизацією історія здійснення статистичних робіт в Україні, в тому числі й на Полтавщині, поділяється на три періоди. Перший з них тривав з 1864 року до прийняття у 1893 році нового “Положення про оцінку майна”; другий період — з 1893 року до початку першої російської революції 1905 року; третій — з 1905 року по 1919 рік, до скасування земських установ.

Упродовж першого періоду (70-80-ті роки XIX ст.) були закладені основи ведення земських статистичних досліджень. Основним завданням, за визначенням А. Зубка, був збір наукових статистичних даних для обкладання майна земським податком. Перший час земства збирали необхідні дані про число нерухомого майна шляхом вибірки даних із різних джерел. Поступово, з ускладненням поділу майна на категорії, таке ведення оціночних робіт було визнане незадовільним. Крім того, для успішного здійснення своєї практичної діяльності земства гостро потребували об’єктивної інформації про господарське становище в повітах і губерніях. Тому з метою одержання вказаних даних земствами були розгорнуті власні статистичні пошуки й методики. З самого початку вони набули, крім практичної, певної наукової спрямованості.

Першим подібним обстеженням, проведеним в Україні, був земський перепис 1881-1883 рр. у Чернігівській губернії, який охопив усі 15 її повітів. У програмі перепису, розробленій під керівництвом відомого земського статистика П. Червінського, були органічно враховані завдання оцінки майна і вивчення економічного побуту населення. Результати проведеного обстеження були опубліковані у вигляді збірників по кожному повіту. Згодом чернігівський спосіб обстежень став взірцем земської оціночної статистики.

У 80-х роках статистичне обстеження і земський перепис здійснювалися і в Полтавській губернії. Він проводився у формі подвірного обстеження водночас із описом населених пунктів. Дані про кількісні, якісні і структурні показники господарського життя збиралися шляхом опитування селян на сільському сході про кожну окрему одиницю — селянський двір. Це забезпечувало відносно високу точність здобутої інформації.

У 1881 році статистичне бюро приступило до дослідження і опису Зіньківського повіту, далі настала черга й інших. Для прискорення роботи губернська управа у 1883 році просила зібрання виділяти на статистику щорічно по 13 600 карбованців, сподіваючись за допомогою цих коштів закінчити роботу за 4 роки, але зібрання асигнувало лише 8 000 карбованців. Дослідження усіх повітів було завершено у 1889 році.

З 1886 року статистичне бюро приступило до зібрання поточних даних по сільськогосподарській статистиці через посередництво кореспондентів з числа місцевих сільських жителів. Таким чином сформувалася “поточна” статистика. Безпосередньою причиною її виникнення стала потреба в щорічній інформації про зміни в господарському житті губернії. Масштабні й дорогі за вартістю дослідження основної статистики не могли виконати вказаних функцій. А через посередників статистичне бюро могло систематично відстежувати зміни та їх динаміку в розвитку сільського господарства губернії, одержувати найрізноманітнішу інформацію, яка цікавила земство.

У 1900 році вийшла друком узагальнююча праця Статистичного бюро Полтавського губернського земства “Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882-1889 годах”. Майже на триста сторінках тексту у цій праці викладено результати статистичних досліджень у краї за вісім років. Окремими розділами внесені дані про географічне положення, населення та господарство губернії. У процесі створення “Сводного сборника” вагомим був внесок завідуючого Статистичного бюро Григорія Ротмістрова. Учений-статистик був представником Товариства українських поступовців (ТУП) на Полтавщині, виявляв активну громадянську позицію. Г. Ротмістров продовжував наукові традиції своїх учителів – В. Василенка та О. Русова, був членом Полтавської Ученої Архівної комісії, а в на початку 1920-х років членом Полтавського наукового товариства. Разом з колективом Статистичного бюро проводив ґрунтовні соціально-економічні дослідження.

Вся робота Полтавського Статистичного бюро під керівництвом Г.Ротмістрова була чітко організованою, завдяки чому стала найпотужнішою школою статистики на теренах всієї Російської імперії. Кожного року Статистичне бюро публікувало звіти про проведені роботи – “Отчет о работах Статистического бюро Полтавского губернского земства”. У них повідомлялося про видані цією установою друковані праці з окремих розділів: відомості про стан сільського господарства в Полтавській губернії; метеорологічні спостереження тощо.

Традиції полтавської школи статистики були відомі далеко за її межами. Особливу цінність становлять її статистичні довідники. Їх започаткування належить до 1906 року, коли вийшов у світ перший “Статистический справочник”. Основні питання, що знаходили своє відображення на сторінках “Справочника”, висвітлювалися у таких традиційних розділах:

- 1) розміщення губернії, її територія і адміністративний поділ;
- 2) населення (приріст, загальна чисельність і густота, віковий склад, смертність, статева структура, віросповідання, зайнятість населення та ін.);

- 3) кількість населених пунктів і земельна власність;
- 4) земельні володіння;
- 5) землеробство (кількість господарств, їх розміщення);
- 6) сільськогосподарське скотарство;
- 7) птахівництво;
- 8) промислові підприємства губернії;
- 9) транспортне сполучення;
- 10) кустарно-реміснича промисловість у селах;
- 11) бюджет губернії;
- 12) освіта та ін.

Перелічені вище розділи “Справочников” охоплювали всі повіти Полтавської губернії (на початок ХХ століття їх було п’ятнадцять).

Однак земська управа не обмежилася тільки статистичними дослідженнями. У 1881 році вона запропонувала губернському зібранню виділити 6 тисяч карбованців на геологічні дослідження губернії. Останнє мотивувалося практичними цілями, а саме: з’ясування питання, наскільки Полтавська губернія багата корисними копалинами. Зібрання асигнувало зазначену суму і в 1883 році управою був запрошений професор А. Гуров. Він мав дати геологічний опис губернії, описати корисні мінерали, умови їх розробки, виконати геологічну карту. Дослідження впродовж 1883-1884 рр. виявилися успішними, і їх результати спочатку були оприлюднені у вигляді звіту, а в 1888 році у вигляді дисертації “Геологічний опис Полтавської губернії”.

По завершенні геологічних досліджень професора А. Гурова губернська управа запропонувала зібранню провести спеціальне фахове дослідження ґрунтів. Це необхідно було зробити з метою визначення цінності орних земель, щоб правильно їх оподатковувати, а також в інтересах землеробства — для правильного ведення господарства та підвищення його продуктивності такі знання справді конче необхідні. Для реалізації ідеї земство звернулося до видатного вченого професора В. Докучаєва. Полтавська губернська управа виділила 18 тисяч карбованців. Дослідження тривало протягом 1888-1890 років, а звіт був опублікований у формі 15 випусків “Матеріалів до оцінки земель. Природно-історична частина”, які включали в себе ґрунтово-геологічний опис 15 повітів губернії. До дослідження додавалися ґрунтова, геологічна і лісометрична карти Полтавської губернії.

Активна сільськогосподарська діяльність земств у свою чергу спричинила усвідомлення того, що надання допомоги населенню у цьому напрямку стане успішним лише тоді, коли їхні заходи базуватимуться на принципах самодіяльності і самопомоги. Природним виявом такого усвідомлення було сприяння земства **розвиткові кооперативного руху** на селі.

Отже, у таких умовах перший Всеросійський з'їзд земських агрономів, що відбувся у листопаді 1910 року у Москві, розробив та затвердив заходи земств у галузі кооперації. Постанова з'їзду узагальнювала набутий земствами з часів свого існування досвід окремих губерній у розповсюдженні кооперативних ідей і сприянні виникненню кооперативних організацій, передбачала надання новоутвореним кооперативним товариствам консультацій з організаційних питань, торгового посередництва, а також об'єднання кооперативних товариств та надання їм широкого, дешевого, планомірно організованого й доступного кредиту.

З метою поширення кооперативних ідей на Полтавщині земство активно запроваджувало видання та розповсюдження брошур, листівок, плакатів і календарів-довідників, організували читання лекцій та проведення бесід з питань місцевого господарювання та кооперації. Як зазначає П.Б.Шумановський, Полтавська губернська управа в доповіді "Про сприяння сільській кооперації", котра адресувалася черговим повітовим земським зборам, накреслила ряд заходів, за допомогою яких земство мало прийти на допомогу сільській кооперації на території губернії, що посідала в кооперативній мережі Російської імперії одне з перших місць. У доповіді зазначалося, що відсутність планомірно організованої пропаганди кооперативної ідеї на селі призвела до випадковості та епізодичності виникнення та географічного розміщення товариств у губернії. Відтак повітовим земствам задля реалізації накреслених заходів пропонувалося взяти на себе матеріальні витрати до 400 карбованців на утримання інструкторів з питань кооперації з відповідною доплатою на це губернського земства й уряду та негайне запрошення на цю посаду людей, які розумілися в кооперативній справі.

Необхідно зазначити, що із уведенням штатних посад інструкторів при земських управах створилися кооперативні відділи, на які покладалися завдання контролю за здійсненням усіх земських заходів зі сприяння сільській кооперативній мережі. До складу відділів уходили земські агрономи, землевласники, члени правлінь, ревізійні контрольні комісії кооперативних товариств.

Зміст роботи кооперативних відділів земства зводився до з'ясування та вивчення чергових завдань кооперативного товариства, підготовки умов для відкриття нових товариств та надання допомоги в їх організації, пропаганди нових форм кооперації. Особлива увага приділялася встановленню конструктивних взаємовідносин між кооперативами, що сприяло найбільш успішному здійсненню завдань забезпечення населення товарами широкого вжитку та поліпшенню внутрішпількової роботи товариств.

У центрі діяльності відділів було надання допомоги кооперативним організаціям шляхом порад і вказівок щодо правильного ведення справ,

рахівництва і діловодства, проведення посередницьких операцій, культурно-просвітницької діяльності, розповсюдження літератури, влаштування бібліотек, хат-читалень і курсів, участі у загальних зборах, засіданнях рад, правлінь і ревізійних комісій.

Полтавське земство займалося виданням та розповсюдженням друкованої продукції як загального, так і місцевого значення. Увагу читачів привертало щорічні звіти сільськогосподарських, кредитних та споживчих установ, статистичні описи, проведені відомими земськими діячами України. Для обміну досвідом роботи з ініціативи земства влаштовувалися статистичні обстеження, губернські та повітові з'їзди представників кооперативного руху. Разом з тим слід зазначити низьку активність селян щодо участі в кооперативах, недовіра до принципів їх організації та діяльності, керуючись традиційно консервативною оцінкою „гуртове – чортове”.

Як свідчать джерела, у 1914 році Полтавське губернське земство обстежило кооперативні товариства десяти повітів. Ця акція проводилася силами інструкторського персоналу і тільки у Золотоніському повіті – агрономами. Слід зазначити, що у п'яти повітах у зв'язку з відсутністю інструкторів обстеження не проводилося зовсім. У програму обстеження входило встановлення кількості членів кооперативу, пайового капіталу, оборотних коштів, торгівельного обороту, а також визначення рівня життєздатності кооперативу. За цими підсумками товариства поділялися на три групи: а) доброго стану, б) середнього стану, в) малоздатні до життя. Матеріали обстеження аналізувалися та направлялися на повітові та губернські виставки.

У зв'язку з тим, що 1914 рік був для більшості повітів губерній Лівобережної України першим у роботі з інструкторами по кооперації, а рахівництво в більшості товариств ще слабо організованим, обстеження на Полтавщині виявилось малоефективним. Підготувати підсумковий баланс на 1 січня 1914 року вдалося лише товариствам Полтавського та Хорольського повітів. Програмою обстеження, яка складалася з 43 запитань, було охоплено 179 сільських і 10 міських товариств. Матеріал, зібраний у ході обстеження, доповнювався інструкторами по кооперації протягом наступних 1915-1916 років.

В.Половець зауважує, що у кооперативному будівництві та становленні організаційної структури важливе місце мало також утворення інструкторських відділів безпосередньо у споживчих товариствах, початок якого припадає на жовтень 1916 року. Один з перших на той час інструкторський відділ Полтавської спілки споживчих товариств складався, зокрема, з чотирьох інструкторів. Згідно із затвердженим положенням про роботу відділу, інструктори повинні були надавати допомогу як існуючим, так і новоутвореним товариствам,

проводити ревізії в кооперативах та здійснювати розробку методичних матеріалів.

Особлива увага в роботі інструктора приділялася виїздам на місця для навчання членів правління діловодству та облікової справи. Всі зауваження про недоліки в організації документації записувалися інструктором до книги протоколів, копії яких потім надавалися спілкам. Характер роботи інструктора вимагав ґрунтовного знання кооперативної справи та всебічної загальної підготовки, про це свідчить той факт, що на посаді завідувача інструкторського відділу Полтавської спілки споживчих товариств перебував досвідчений організатор, у наступному відомий кооперативний діяч П.Ф. Височанський.

При економічних радах, які діяли при губернських управах, діяли довідкові бюро з питань кооперації. Їх завдання полягало у сприянні кооперативним товариствам, наданні інформації і порад з організації кооперативів, правильній постановці рахівництва, діловодства та торгівлі. Окрім того, на прохання товариств бюро надсилало статuti та зразки документації, а в окремих випадках навіть відряджало свого представника для надання практичної допомоги. Однак, у зв'язку з активним ростом кооперативного руху, такої допомоги було все ж недостатньо. Кредитні, споживчі та сільськогосподарські товариства вимагали постійного кваліфікованого керівництва, що й спонукало губернські земські управи до підготовки та проведення перших губернських з'їздів представників усіх кооперативних організацій.

Отже, підбиваючи загальні підсумки діяльності земства по стимулюванні сільськогосподарського виробництва на Полтавщині слід зазначити, що земські установи використовували для цього найрізноманітніші методи, а саме: а) безпосереднього впливу на агрономічну культуру шляхом заснування мережі дослідних полів та розповсюдження в губернії нових сортів насіння, високопродуктивних порід худоби, найновіших знарядь праці і технологій обробітку ґрунту; б) організації ветеринарної служби; в) створення спеціального фонду для надання допомоги найбільш вразливим верствам населення у їх прагненні придбати потрібну їм ділянку землі; г) відкриття земських кас дрібного кредиту для забезпечення потреб сільського населення; г) налагодження системи сільськогосподарської освіти шляхом організації роботи короткотермінових курсів і постійно діючих спеціалізованих шкіл, виставок, видання відповідної літератури з різноманітних проблем сільськогосподарської діяльності; д) пропаганда і впровадження кооперативних ідей.

Слід відзначити і роль досліджень статистичного бюро Полтавського губернського земства. Матеріали основної і поточної статистики земських установ залишаються цінними джерелами соціально-економічної історії Полтавщини другої половини XIX - початку XX століть.

РОЗДІЛ IV. НОВОВВЕДЕННЯ У ПРОМИСЛОВОСТІ

У промисловому розвитку Полтавська губернія помітно відставала від інших регіонів України. На території краю не було об'єктів великої машинної індустрії і, взагалі, великих підприємств. У сфері промисловості й ремесел було зайнято трохи більше 5% населення. Наприкінці ХІХ століття в губернії функціонувало 841 підприємство з кількістю робітників 9 211. Всього в основних галузях промисловості, на будівництві й транспорті у 1897 році працювало 18 130 робітників. Натомість у ремісничому і кустарному виробництві було зайнято 77,5 тис. осіб.

Основна частина підприємств (87,5%) належала до **харчової галузі** промисловості : млини, крупорушки, цукроварні, маслобійні. Перше місце серед інших займала **борошномельна справа**, річне виробництво якої становило 51,5% загального обсягу виробництва. Якісне пшеничне борошно призначалося для торгівлі, а гречане, житнє і ячмінне – для місцевого споживання.

Якісне пшеничне борошно як торгово-промисловий об'єкт виготовлялося у великих і середніх млинах, які будувалися на п'ять поверхів. Його виробництво перейшло на фабрично-заводський рівень і стало важливою торгово-промисловою галуззю Полтавської губернії. Натомість борошно інших сортів виготовлялося з погано очищеного зерна, його не сортували перед помелом, млини були досить примітивні, а подекуди ще й застосовувалася худоба як тяглова сила.

Друге місце займало **тютюнове виробництво**. У Кременчуці, Полтаві, Ромнах, Прилуках діяли тютюнові фабрики. У 1916 році 18 тютюнових фабрик виробило більше 1 млн. пудів махорки і вищих сортів тютюну, який користувався великим попитом на ярмарках Російської імперії.

Традиційною галуззю було **винокуріння**. Дослідник І. Павловський зазначає, що у 1907 році в Полтавській губернії нараховувалося 779 042 осіб чоловічої статі. При цьому на кожну «ревізську душу» припадало до 2,5 відер вина. Значна кількість продуктів винокуріння споживалися місцевим населенням, частина вивозилася до сусідніх губерній: із Золотоніського повіту – у Київську і Херсонську губернії, із Гадяцького повіту – у Катеринославську і Харківську.

У 1864 році був побудований Полтавський лікєро-горілчаний завод – один із найстаріших в Україні. Полтавське губернське земство опікувалося гуральною справою. У 1866 році губернським зібранням була призначена особлива комісія для перегляду статуту про винокуріння. Але вона до 1871 року не прийняла ніяких рішень і була розпущена. У 1874 році гласні Д. Левченко і П. Волков подали ряд пропозицій щодо усунення обтяжуючих положень діючого статуту. Вони пропонували наступне: встановити більш дієвий контроль за гуральнями; встановити розрахунковий акциз по

місткості чанів, у яких роблять закваску; усунення пільг для кубових заводів. Ці пропозиції не були задоволені. Але на 1916 рік у Полтавській губернії виробництвом спирту займалося 63 гуральні, серед яких якісною продукцією виділялися Карлівський і Павлівський спиртові заводи.

Особливо високими темпами розвивалася **цукрова промисловість**. Наш край разом із Правобережжям входив до цукрового промислового району. За виробництвом цукру Полтавська губернія посідала четверте місце серед губерній України. У 1890 році на Полтавщині було 2 цукрових заводи, а у 1917 році – вже 7, які виробляли 6 млн. пудів цукру.

Значного розвитку в губернії набуло **кустарне виробництво**. У 1878 році Полтавське губернське земство прийняло рішення про проведення досліджень кустарних промислів. У тому ж році у містечку Дігтярі Прилуцького повіту (тепер Чернігівська область) було відкрите перше на Полтавщині **земське ремісниче училище**, що розмістилося у садибі, подарованій відомим українським громадським і культурним діячем Григорієм Галаганом. В училищі навчали столярного, ковальського, слюсарного та ливарного ремесел. У 1895 році у ньому навчалосся 134 учні. У червні 1897 року це училище було переведено до Полтави.

На виконання рішення Полтавського губернського земства про дослідження кустарних промислів за цю роботу взявся відомий український етнограф, дослідник народних художніх промислів В. І. Василенко. Результати його досліджень викладені у монографії “Кустарні промисли сільських станів Полтавської губернії”, що вийшла у Полтаві двома випусками у 1885 і 1887 роках. Автор не лише зібрав і проаналізував величезний статистичний матеріал, а й запропонував широку програму щодо піднесення кустарних промислів у краї. Програма передбачала:

- 1) Розповсюдження ремісничих і технічних знань серед народних майстрів та ремісників;
- 2) Відкриття професійних шкіл і технічних училищ, влаштування зразкових майстерень та показових пунктів;
- 3) Заснування кустарного музею при губернській земській управі;
- 4) Видання відповідної літератури;
- 5) Організацію показу виробів народних майстрів на виставках – як у межах держави, так і за кордоном;
- 6) Надання ремісникам і майстерням відповідних коштів і кредитів.

Земські діячі, українська громадськість з ентузіазмом узялися за реалізацію цієї програми. Починаючи з 90-х років XIX століття вони звернулися до такої форми сприяння кустарництву та поширення ремісничих знань як **навчальні майстерні**, впроваджуючи їх у промислах, найпоширеніших у губернії. Їх визнали найбільш дієвим і, водночас, найпростішим засобом зростання культури виробництва кустаря і

ремісника, оскільки це давало змогу безпосередньо на місці проживання і виробництва майстра знайомити його з новітніми технічними прийомами, знаряддями та матеріалами. У губернії склалися два види навчальних майстерень: **сільські навчально-ремісничі майстерні**, які здобули найбільшого поширення та розвитку, і **ткацькі навчально-показові пункти**, що особливо інтенсивно впроваджувались впродовж першого десятиліття ХХ століття.

За оцінкою дослідниці Т.Малеєвої майстерні були ефективною формою поширення тих чи інших професійних знань серед населення, здатною поширити найдешевші та найдосконаліші способи обробітку місцевої сировини, виступаючи, водночас, одним із вирішальних чинників покращення продуктивності праці кустарів.

Так, **гончарне виробництво** у Полтавській губернії набуло значного поширення, більше того, 53,3% кустарів-гончарів зовсім не мали землі, а тому гончарство для них було єдиним джерелом існування. Матеріали дослідження співробітника Природничо-історичного музею Полтавського земства І.А.Зарецького, проведеного ним у 1893 році за дорученням губернської управи, підштовхнули земське зібрання до влаштування зразкової гончарної майстерні, яка б знайомила гончарів з якостями місцевих глин, зі способами їхнього обробітку та технологією виготовлення різних виробів. Влаштування майстерні доручили І.А.Зарецькому. На його пропозицію у 1894 році у містечку Опішні Зіньківського повіту відкрили першу в губернії навчальну майстерню. На її відкриття та подальше утримання щорічно губернське земство виділяло 2500 карбованців. Майстерня виробляла переважно напівфаянсовий посуд (через відсутність каоліну для чистого фаянсу) і за два перші роки випалила його два горни. З часом вона мала у своєму розпорядженні 15 вдосконалених гончарних кругів та муфельну піч. З моменту відкриття до неї запросили кілька майстрів, серед яких досвідчений гравер і маляр О.Волгін. Із 1897 року Опішнянська гончарна майстерня підпорядковувалась Миргородській художньо-промисловій школі імені М.В.Гоголя.

Із грудня 1898 року діяла також Поставмуцька навчальна гончарна майстерня Лохвицького кустарного комітету. На її утримання у 1899-1900 роках виділяли по 600 карбованців повітове та по 300 карбованців губернське земства. У 1902 році ця майстерня була експонентом Всеросійської кустарно-промислової виставки у Санкт-Петербурзі, представивши попільнички, тарілки для візиток, фігури, вази, столової сервіз в українському стилі тощо. На пропозицію Роменської повітової управи у 1899 році повітове зібрання влаштувало зразкову гончарну майстерню у м. Глинське з видатками на її відкриття 2500 карбованців та щорічно по 500 карбованців. Цього ж року повітове земство її відкрило.

У 1894 році губернське земство влаштувало Смілянську **чинбарську навчальну майстерню**, зважаючи на значне вкорінення у губернії промислів з обробки шкіри. У регіоні специфічного промислу з обробки рогу Миргородське повітове земство 1896 року організувало **Хомутецьку земську зразкову майстерню рогових виробів**. У місцевостях поширення кошикарства у 1895 році відкриті перші в губернії **кошикарські майстерні**: Власівська Кременчуцького та Гусинцівська Переяславського повітових земств. У 1899 році відкрито низку кошикарських майстерень: у Городищі Лохвицького повіту, Романівці Зіньківського повіту, Грабинівці Полтавського повіту. Грабинівська майстерня мала філії у селах Ступки і Лохощина. Усі кошикарські майстерні були експонентами Всеросійської кустарної виставки 1902 року, представивши вироби з лози, рогозу і бамбука. У 1900 році Полтавське повітове земське зібрання виділило кошти на відкриття у повіті ще однієї кошикарської майстерні у с. Головач Микільської волості.

Ткацтво у формі домашнього ремесла, часто позбавлене ремісничих ознак, було наймасовішим заняттям сільського населення. Тому земства не могли обійти його увагою і зробили спробу поширення вдосконалених прийомів ткацтва через ткацькі навчальні майстерні. Протягом 1896-1899 років коштом повітових земств відкриті ткацькі навчальні майстерні: Глобинська, Вознесенська, Дігтярівська, Деньгівська, Кринківська, Рунівщинська, Старосанжарська. **Кравецько-рукодільні майстерні** діяли у селах Василівка, Рунівщина, містечку Решетилівка Полтавського повіту.

Полтавське повітове земство відкрило у 1899 році ткацьку навчальну майстерню у Рунівщині, виділивши 4000 карбованців, ще 2000 карбованців надала сільська громада. У Василівці коштом поміщиці М.О.Часник та у її будинку повітове земство відкрило дві навчальні майстерні: у 1896 році з рукоділля, а у 1897 році ткацьку. Полтавське повітове земство виділило Василівській ткацькій майстерні 379 карбованців у 1898 та 230 карбованців у 1900 році. Хорольська повітова земська управа у зібранні 1899 року розглядала клопотання землевласниці повіту Н.О.Вітвіницької щодо відкриття на хуторі Красногорівка ткацької навчальної майстерні. Н.О.Вітвіницька виділила для майстерні приміщення, вдосконалений ткацький верстат з усіма приладдями та кошти на придбання матеріалу для роботи. Повітове і губернське земства асигнували по 150 карбованців на платню майстру – ткалі та по 50 карбованців на утримання майстерні.

Таким чином, у 90-ті роки XIX століття організація допомоги кустарним промислам з боку Полтавської губернії та повітових земств виявлялася у спробі поширення технічних знань через навчальні майстерні, яких у губернії на 1900 рік існувало 28. Водночас, на думку Т.Малеєвої, набутий, хоча й доволі епізодичний, досвід організації майстерень на Полтавщині засвідчив, що технічне вдосконалення

промислів не вирішує проблем кустарництва в цілому, потребуючи комплексного підходу. Допомога кустарям повинна набути всеохоплюючого характеру і включати такі форми сприяння як постачання кустарів сировиною за заготівельними цінами або у кредит; організацію збуту виробів; звільнення від скупників тощо.

Усвідомлення шляхів вирішення проблеми потребувало конкретної аналітичної та цифрової інформації про стан того чи іншого промислу. Зокрема, необхідно було з'ясувати, чи розвивається промисел, чи занепадає і як на це впливає конкуренція з фабричним виробництвом; яку роль в існуванні промислу відіграє забезпечення сировиною тощо. Усі ці чинники стали поштовхом до ґрунтовного й детального обстеження кустарних промислів губернії протягом 1898-1900 років, здійсненого статистичним бюро губернського земства. У дослідженні взяли участь відомі земці, які за підсумками обстеження видрукували ряд монографій. Дослідження "Кустари и ремесленники Полтавской губернии" містило дані описового та цифрового характеру, загально визнані тлумачення понять "кустари" та "ремісники". Зокрема розтлумачувалося, що "кустарями вважаються майстри, що виготовляють вироби на невизначений ринок, збувають їх на ярмарках чи базарах, скупникам чи вроздріб, які мають не більше двох найманих працівників; а „ремісники – це ті майстри, що виготовляють вироби на замовлення, хоча можуть виробити і понад це для власного вжитку”.

Серйозне ставлення до справи підняття кустарних промислів з боку Полтавського губернського земства на межі століть дало наслідки вже у найближчі наступні роки, а час з 1900 по 1914 роки вважаємо окремим етапом у діяльності Полтавського губернського та повітових земств зі сприяння кустарним промислам та ремеслам. Це період найбільш інтенсивної та цілеспрямованої роботи з поширення серед населення удосконалених технічних прийомів.

За даним О. Рибнікова, на 1910 рік у Полтавській губернії, з-поміж інших губерній імперії, була найбільша кількість навчальних майстерень – 48, тоді як, для порівняння, у Московській – 6, Чернігівській – 18, Вологодській, Воронежській та Петербурзькій – по 5.

Щодо конкретних видів кустарних промислів майстерні у Полтавській губернії поділялись на такі групи::

1. Ткацькі, рукодільні та килимарські – 16;
2. Кошикарські – 11;
3. Столярно-токарні та ковальсько-слюсарні – 3;
4. Чинбарські, шевські, лимарні – 2.

Найпоширеніший та найхарактерніший для Полтавської губернії на початку ХХ століття вид навчальних ремісничих закладів, якими були сільські майстерні з різних видів кустарного виробництва, за задумом земців, мав безпосередньо впливати на виробництво та підготовку

кваліфікованих майстрів-кустарів. Навчальні майстерні відкривали повітові земства, проте утримувалися вони спільно з губернським земством, яке виділило кошти у розмірі половини вартості обладнання (але не більше 1000 крб.) та половини суми щорічного утримання майстра. До них належать майстерні повітових земств з утриманням від казни – такі, як Хорольська, Гадяцька, Роменська, Лохвицька, Пирятинська, Зіньківська навчально-ремісничі, Василівська навчальна теслярсько-столярна майстерня та майстерні сільськогосподарських товариств, зокрема Кузубо-Єлизаветівського – ковальсько-слюсарна, Криворудського – ковальсько-теслярська, Городищенського та Вороньківського – кошикарські, Сенчанського – кошиков'язальна, Іванівського – столярно-торгова.

Так, Гадяцьке повітове земство відкрило у місті Гадячі у 1910 році навчально-ремісничу майстерню зі спільним утриманням від Міністерства торгівлі та промисловості (3900 карбованців на рік) сільську навчально-ремісничу майстерню у місті Пирятині. Майстерня мала три відділення: слюсарне, ковальське та столярно-теслярське, а з 1905 року ще одне – відливки з чавуну та міді. Вартим уваги є той факт, що завідувачем майстернею та викладачами працювали випускники Полтавського (Дігтярівського) ремісничого училища, що свідчить про появу власних кадрів, здатних готувати кваліфікованих майстрів-ремісників. Так, із 1908 року завідувачем майстернею був Густав Гесс; слюсарне ремесло викладали Е.Горіздра, С.Тубан, П.Тищенко, столярне – П.Шиян, ковальське – Т.Ілляшевич.

Загальна сума щорічного утримання майстерень повітових земств коливалася у межах від 200 до 6288 карбованців залежно від виду виробництва та кількості учнів. Від типу промислу залежала і вартість обладнання майстерень – від 35 до 4000 карбованців, при цьому найменшу суму потребувало обладнання кошикарської, а найбільшу – гончарної майстерні. Утримання майстрів коштувало від 240 до 360 карбованців. На 1910 рік загальна кількість учнів, які щорічно вступали до майстерень повітових земств, сягнула 750 осіб, а випустили фахівців майстерні у цьому ж році 250 осіб.

Навчання у майстернях було безкоштовним, більше того, у деяких із них випускникам видавали необхідні інструменти та обладнання. Здебільшого, у майстернях навчали учнів у процесі виконання приватних замовлень, а ті вироби, що виготовлялися з матеріалів майстерні, збувалися на місці або відправлялись до Полтавського кустарного складу.

Майстерні допомагали місцевим кустарям у справі збуту виробів та у придбанні необхідних інструментів, надавали їм замовлення та матеріал, а також зразки виробів та технічні рекомендації. Крім того вони разом із сільськогосподарськими товариствами сприяли участі кустарів у виставках.

З 31 серпня по 3 вересня 1890 року у Опішні Зіньківського повіту діяла спеціалізована виставка із садівництва і шовківництва та кустарних промислів. Дослідник промислів губернії В. Василенко дав невисоку оцінку організації цієї виставки, особливо наголосивши на низькій участі у ній кустарів. Зважаючи на цю обставину, він спробував з'ясувати причини невдачі та сформулювати основні цілі подібних виставок на майбутнє за участю земства. Так, він запропонував влаштовувати спеціалізовані кустарні виставки, детально зупинившись на обґрунтуванні необхідності створення при сільськогосподарських виставках окремих відділів. На думку В. Василенка, таких вузькопрофільних виставок конче потребують кустарі, позаяк отримують реальну можливість наочно знайомитись із удосконаленнями та винаходами техніки й технології найпоширеніших у губернії промислів; зможуть придбати моделі та детальні креслення, машини, механічні пристрої, хімічні препарати, друковані інструкції і посібники з техніки та технології виробництва. Відтак на сільськогосподарських виставках доцільно представляти колекції найкращих виробів та організувати розпродаж зразків, пристроїв, знарядь, інструментів та моделей. Широкий загал кустарів губернії активно долучатиметься до участі у виставках за умови вчасного інформування кустарів про час та місце проведення виставок та організованого транспортування виробів. Усі ці заходи, вважав В. Василенко, покликані зробити виставки кустарних виробів привабливими для значного числа кустарів губернії, а також сформуують у них позитивне і зацікавлене ставлення до кустарних виставок.

На Полтавській сільськогосподарській виставці 1909 року, за рекомендацією В. Василенка, влаштували кустарний відділ і залучили 65 експонентів, з них 44 майстри з Полтавської губернії. Особливу увагу привернули два експоненти: Дідівська мереживна майстерня села Дідівці Прилуцького повіту, влаштована А. М. Кисіль, та суконна фабрика П. І. Лук'янова з містечка Потоки Кременчуцького повіту. Жвавий інтерес значною мірою був зумовлений тим, що і Дідівська мереживна майстерня, і суконне виробництво у Потоках виникли завдяки приватній ініціативі підприємців, які започаткували нові для губернії промисли.

Відчутні зрушення на краще у гончарській справі сталися завдяки зусиллям Полтавського губернського земства, особливо з поліпшення його техніки. Передовсім, позитивне враження на виставці справили вироби гончарів, вигідно вирізняючись довершеною технікою та художнім смаком від виставкових екземплярів попередніх років. На розвиток галузі особливий вплив справило відкриття спочатку Опішнянської майстерні, а потім — Миргородської художньо-промислової школи. Нагородами виставки були відзначені відомі майстри-гончарі: І. Т. Бережний з Опішні Зіньківського повіту за полив'яні вироби з українським візерунком, за стиль і добру техніку — малою срібною медаллю; С. Ф. Чирвенко за

витонченість полив'яних виробів, добру техніку; Ю. Ю. Різник за теракотові вироби високохудожньої роботи — обидва з Опішні — нагороджені бронзовими медалями та грошовою премією у сумі 25 крб.; таку ж нагороду отримав П. Д. Неумейко з міста Миргорода за вишуканість полив'яних виробів в українському стилі; Ф. С. Кариков — за полив'яні вироби в українському стилі та В. В. Поросний — за теракотові вироби та полив'яний посуд — обидва з Опішні, відзначені Похвальним листом та премією у розмірі 25 крб.

Водночас влаштування Кустарного відділу виставки мало ряд недоліків. Зокрема, через погану поінформованість участь у виставці змогли взяти лише ті з кустарів, які постачали свої вироби Кустарному складу Полтавського губернського земства; деякі групи промислів були представлені недостатньо або й зовсім відсутні. Отже, виставка не досягла бажаної досконалості, разом з тим, вона ще раз привернула увагу губернського земства до проблем кустарів, а широкий загал ознайомився з новими і цікавими для губернії промислами — плетінням мережив та виготовленням сукна. Виставка також засвідчила позитивні зрушення у діяльності губернського земства у царині розвитку й удосконалення гончарного промислу.

Розгортання традиційних українських кустарних промислів на Полтавщині уможлиблювалося об'єднанням зусиль уряду та земських установ. Серед низки прогресивних форм діяльності земства на підтримку кустарно-ремісничого виробництва виділяються з'їзди діячів кустарної промисловості та виставки. Крім того губернське земство зосередилось на організації спеціалізованих ремісничих закладів вищого рівня підготовки та інструкторських шкіл; повітові земства впроваджували до шкільної мережі ремісничі класи та класи з рукоділля. Важливим кроком земських установ на шляху до поширення професійних знань стала зосередженість на влаштуванні безпосередньо наближених до кустарів навчально-ремісничих майстерень.

РОЗДІЛ V. ЗАХОДИ ГУБЕРНСЬКОГО ТА ПОВІТОВИХ ЗЕМСТВ У ГАЛУЗІ БУДІВНИЦТВА ШЛЯХІВ СПОЛУЧЕННЯ

Будівництво нових і покращення уже існуючих шляхів сполучення було одним із найважливіших завдань, покладених на Полтавське губернське земство. Уже перші заходи земських установ свідчать, що вони звернули особливу увагу на цю галузь господарства.

Ще перший губернатор міста Полтави князь Олексій Борисович Куракін порушив питання поштової справи і утримання шляхів сполучення. Останні характеризувалися сучасниками як такі, що «близько півроку непрохідні від грязі, грузькості, на яких часто нема ні мостів, ні гребель, які ремонтуються або вірніше вичищаються і зарівнюються тільки перед ревізією генерал-губернатора, і, нарешті, на яких найменша річка чи струмок під час танення снігів становить непрохідну перешкоду».

Усі дороги у Полтавській губернії поділялися на **поштові, транспортні й ті, які утримувалися повітовими земствами**. У найкращому стані були поштові дороги, які використовувалися виключно за призначенням. Решта потребували термінового ремонту.

Початковим завданням у справі шляхів сполучення був розподіл обов'язків між губернським і повітовими земствами. На той час догляд за великими дорожніми спорудами на транспортних і поштових шляхах відносився до компетенції **губернської дорожньої комісії**, яку створив ще М.Г. Рєпнін для нагляду за утриманням дворянством доріг у належному стані. Утримання доріг здійснювалося за рахунок грошових зборів. Кошти на ремонт сільських ґрунтових доріг сплачувало населення у вигляді натуральних повинностей.

Перша постанова земського зібрання винесла рішення про збереження натуральних податків на ремонт сільських доріг, а великі дорожні споруди відтепер відносилися до компетенції земства. Проте невдовзі всі споруди – як на поштових, так і на великих транспортних шляхах були передані до відання земських установ.

Пожвавлення економічного життя країни вимагало тісного зв'язку між різними її частинами, що неможливо було без спорудження нових шляхів сполучення. В свою чергу, будівництво нових залізниць, створюючи умови для формування єдиного ринку, давало додатковий поштовх подальшому індустріальному розвитку. Цей процес був характерний і для Полтавської губернії. У 1869 році Кременчук з'єднали з Одесою. 1 січня 1870 року розпочався рух поїздів на ділянці Полтава – Харків. 26 березня 1872 року до магістралі приєдналася лінія від Кременчука до Крюкова, 1 червня – від Крюкова до Єлисаветграда. У серпні 1873 року ще одна ділянка дороги з'єднала Знамянку з

Миколаєвом. Ця залізниця одержала назву Харково-Миколаївської. У 1874 році закінчується спорудження залізниці Ромни-Лібава.

Проведення південних залізничних доріг, які навіть не зачепили території Полтавської губернії, спричинило зміну напрямків руху місцевих вантажів. А з уведенням в експлуатацію харківсько-миколаївської і лібаво-роменської залізниць, які забезпечили Полтаві, Кременчуку, іншим частинам губернії пряме сполучення з центральними районами країни, балтійськими та чорноморськими портами, змінився не тільки напрям вантажного, але й поштового руху на дорогах. Велика кількість транспортних шляхів утратили своє попереднє значення, натомість на перший план вийшли інші шляхи, які скорочували сполучення між залізничними станціями. Цим не могли не скористатися земські діячі. У 1870 році земське зібрання доручило земській управі знайти найоптимальніші шляхи використання переваг, які з'явилися після відкриття залізниць.

На основі даних, зібраних повітовими земськими управами, був створений новий список земських доріг, за яким до відання земства були віднесені найважливіші транспортні шляхи, а дорожній податок зрівняний між повітами. За пропозицією губернської управи земське зібрання постановило направити клопотання до царського уряду щодо проведення залізниці Ромни-Кременчук з метою ліквідації кризового стану у сільському господарстві. Клопотання було розглянуте і схвалене, тому з 20 червня 1884 року почалося спорудження лінії Ромни-Кременчук.

За клопотанням Хорольського, Гадяцького, Лохвицького і Роменського повітів про зміну напрямку залізниці Ромни-Кременчук було прийнято до уваги: 1) що напрям цієї дороги, яка будується за клопотанням Полтавського земства для задоволення економічних потреб губернії повинен відповідати своєму призначенню; 2) станції треба влаштувати у місцях, де вже прокладені ґрунтові дороги; 3) обхід залізницями міст наносить останнім збитки; 4) скорочення грошових витрат при будівництві залізниці повинне бути лише в межах розумної економії.

На час будівництва залізниці комісія із засідателів повітових управ запропонувала призупинити вирішення питання про повний розподіл дорожньої повинності. Це було аргументовано тим, що лише після закінчення спорудження лінії Ромни-Кременчук остаточно стане зрозумілим, які дороги набувають пріоритетного значення і потребують особливої уваги. На утримання губернського земства були прийняті тільки ті ділянки, які слугували поштовими під'їздами до залізничних станцій Градизьк-Рублівка і під'їзди до станції Ромодан з боку Миргорода і Лубен.

Розуміючи усю важливість цієї справи для повітових земств, комісія вважала за необхідне розгляд усіх постанов повітовими земськими зібраннями, і потім винесення спільних висновків. При цьому комісія

зазначала, що при новому розподілі доріг необхідно звернути увагу на можливість зрівняння дорожньої повинності між усім населенням губернії. Для цього треба було зібрати та обрахувати дані про загальну довжину доріг, що утримуються повітами, про орієнтовну вартість розміщених на них споруд, про розміри витрат повітових земств.

Відкриття у 1888 році залізниці Ромни-Кременчук було визначальною подією для Полтавського губернського земства. Всі турботи земців відтепер були спрямовані на прокладення нових шляхів до станцій та покращення уже існуючих під'їзних доріг. Земське зібрання XXVI чергового скликання 15 грудня 1891 року постановило асигнувати на облаштування і ремонт дорожніх споруд 82 890 карбованців 6 коп, а також ще 10 000 на покриття непередбачуваних витрат. С. Велицький робить порівняльний аналіз кількості дорожніх споруд, які були на утриманні губернії до і після заснування земських установ. На 1864 рік грошовим збором забезпечувалися 183 мости, решта ремонтувалися через нерівномірно розподілену, обтяжливу для сільського населення натуральну повинність. А на 1 січня 1892 року на утриманні губернії було 867 мостів, а решта за рахунок грошового збору. Натуральною повинністю забезпечувався лише у деяких повітах ремонт ґрунтових доріг.

Полегшуючи тягар земських повинностей, шляхом їх зрівняння, більш раціонального розподілу, земство намагалося знизити майбутні обов'язкові витрати, прагнуло не тільки не викликати нових невиробничих потреб, але й обмежувати ті з них, які продовжували існувати, завдаючи збитків. Таким чином земці прагнули обмежити витрати, викликані як власною ініціативою, так і встановлені царським урядом. Прикладом може слугувати клопотання полтавського земства про відміну повинності на розчистку "бичевника" на лівому березі річки Дніпро. Історія цього клопотання, на думку С. Велицького, досить повчальна, оскільки показує наскільки важливо – з точки зору не лише місцевих, а й загальнодержавних інтересів – уважне ставлення до потреб місцевого населення, зацікавленого у більш економній експлуатації його сил.

У 1868 році губернське земство, спираючись на підтримку зацікавлених повітів, клопоталося про скасування повинності на розчистку "бичевника", доводячи, що ця повинність марна для судноплавства, адже сприяє засміченню і обмілінню річки, призведе до знищення прибережних лісів і перетворення багатих луків у сипучі піщані простори. Але Міністерство шляхів сполучення не задовольнилося цими доказами. Тому губернське зібрання вимушене було розподілити повинність на всю губернію. А в 1881 році за новим клопотанням губернського земства технічно-інспекторський комітет Міністерства шляхів розглянуло це питання і, погодившись «із усіма думками і

пропозиціями земського зібрання», визнав висновки земства правильними і повинність була скасована.

Поступово Полтавська губернія була поділена на **дільниці**, за якими наглядали спеціальні **фахівці-техніки**. У коло їх обов'язків входило проживання на своїй території, періодичний огляд усіх доріг, складання детальних проектів і планів для значних дорожніх ремонтних робіт. Техніки мали звітуватися **технічному бюро**, як діяло при губернській управі. Бюро складалося зі старшого інженера (завідувача бюро), архітектора і техника.

Земське технічне бюро порушило питання і про якість доріг. Постановою Полтавського губернського земства від 22 жовтня 1884 року було вирішено використовувати в будівництві більш довговічні матеріали: камінь, бетон, цеглу. Передбачалося, що їх вартість не повинна перевищувати встановлений ценз.

Удосконалюючи таким чином шляхи сполучення і будівничу справу в губернії Полтавське губернське земство прагнуло зробити шляхи сполучення більш зручними для населення, яке ними користується, а також економити у витратах, які необхідні для підтримки доріг у належному стані. Ці завдання були успішно виконані. Документально підтверджено, що, наприклад, у місті Миргороді одна ділянка кам'яної бруківки була побудована у 1875 році, інша – у 1881 році, у той час як на першій ділянці вимощення 1квдратний метр обійшовся в 11 карбованців 24 копійки, то на іншій ділянці – 8 карбованців 85 копійок, а на 1890 рік – 7 карбованців 16 копійок за 1 квадратний метр.

У процесі будівництва кам'яних бруківок у містах ще у 1871 році земці зрозуміли недоцільність поширеного на той час способу їх вимощення через дорожнечу каменю як будівельного матеріалу, до того ж Полтавщина не мала родовищ видобування каменю. Тому ширшого застосування набуває бетон. Втім, на 1890 рік гранітом було вимощено 81 версту бруківки.

Саме через високі ціни на камінь земству довелося відмовитися і від суцільного вимощення каменем великих ділянок доріг, які потребували ремонту, і обмежитися лише пунктами, важкими для проїзду: тонкими греблями, крутими глиняними підйомами, районами сипучих пісків. Земці орієнтувалися на будівництво таких кам'яних бруківок, головним чином, на під'їздних пунктах до залізничних станцій (Полтава, Перещепино, Білики, Кобеляки, Хорол, Лохвиця, Лубни, Ромни та інші) і до дніпровських пристаней (Андрусівська, Прохорівська, Градизька). Це принесло населенню краю значний економічний ефект, стало дешевше і простіше перевозити вантажі.

Крім того будівництвом кам'яних бруківок земство здійснило вигідну господарську операцію – зменшилися витрати на ремонт дорожніх споруд, адже чим надійніше збудована споруда, тим дешевший її ремонт. Кам'яні

бруківки зводили особливо ретельно, про що зазначається і у звіті губернської управи: якщо з 1872 по 1874 рік губернське земство, при середній довжині гребель (75 верст), які перебували на його утриманні, витратило на ремонт приблизно 27 карбованців 16 копійок, то з 1883 по 1885 рік при середній довжині гребель 117 верст і кам'яних бруківок 55 верст (разом близько 172 версти), на ремонт щорічно витрачали 11 карбованців 54 копійки. Таким чином, не дивлячись на збільшення довжини усіх дорожніх побудов майже у 2,5 рази, губернське земство на ремонтні роботи витратило практично ті самі кошти.

Оскільки Полтавське губернське земство взяло під свою опіку усі важливі шляхи і значні дорожні споруди, повітові земства дбали лише про шляхи сполучення місцевого значення. С. Велицький віддає належне повітовим земствам у тому, що вони сприяли зменшенню дорожньої повинності для сільського населення, практично скрізь натуральна повинність була замінена на грошову чи полегшена щорічними грошовими субсидіями, які видавалися сільським товариствам із земського бюджету.

Успіхи земства у дорожній справі були достойно оцінені і представниками вищої губернської адміністрації. Земському зібранню 1866 року губернська управа заявляла, що прийняті нею споруди на дорогах виявилися “у вкрай незадовільному стані”. На незадовільний стан частини дорожніх споруд вказувала і ревізійна комісія 1866 року. Такі ж відгуки були і від полтавського губернатора на відкритті чергових зібрань 1867 і 1868 років. Але уже на черговій сесії 1869 року губернатор зазначав, що “завдяки турботі земських представників шляхи сполучення у губернії доведені до такого задовільного стану, у якому бажано бачити їх і надалі”. При відкритті чергових земських зібрань 1872, 1873, 1874 та 1875-го років губернатор зробив такі ж заяви.

Не бажаючи зупинитися на досягнутому з 1877 по 1890 роки земство щорічно виділяло на дорожню справу 150 тисяч карбованців, залишок з яких мав використовуватися для облаштування кам'яних бруківок. А вже на 1891 рік губернське земське зібрання постановило виділити на будівництво шляхів сполучення 204 тисяч рублів, з них: на ремонт і перебудову дорожніх споруд та зміцнення провалль 74 566 карбованців; на побудову нових дорожніх споруд 7 406 карбованців; на облаштування кам'яних бруківок 94 013 карбованців. А приєднавши до вказаних вище цифр ще 92 389 карбованців, які залишилися з минулого року, С. Велицький з'ясував, що на 1891 рік на дорожню справу самим лише земством було виділено 325 136 карбованців. Для тих часів це була просто фантастична грошова сума.

Звичайно, такі витрати потребували і суворої звітності та попередження зловживань. Губернська управа отримала зауваження від ревізійної комісії щодо витрат, здійснених на мости, яких не існує. Врешті

з'ясувалося, що ці мости просто мають іншу назву і витрати на них реальні. Проте на губернському зібранні чергового XXVI скликання члени ревізійної комісії М. Попов і В. Глоба заявили, що "Члени управи недостатньо наглядають за ремонтом дорожніх споруд". Після довгих суперечок губернське зібрання постановило:

1. Звітність по дрібних витратах вести більш ясно і точно;
2. Правильно вести розписки про отримання грошей на кожен вид роботи;
3. Щоб мости найменувалися тією назвою, яку обере повітова управа;
4. Кожна робота, проведена як господарським, так і підрядним способом має контролюватися і своєчасно перевірятися членом управи і місцевим техніком, кошти виплачувати після прийняття виконаних належним чином робіт.

Отже, можемо констатувати, що уважне, по-державному ретельне ставлення земських установ до проблеми шляхів сполучення мало свій результат. Уже на 90-ті роки XIX століття Полтавська губернія була вкрита значною і доволі густою мережею упорядкованих шляхів. Земські установи налагодили поштовий зв'язок, перевезення різних товарів і вантажів, що в підсумку покращило збут продуктів місцевого виробництва.

РОЗДІЛ VI. УЧАСТЬ ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ У РЕГУЛЮВАННІ ТОРГІВЛІ

Серед багатьох напрямків діяльності Полтавського губернського земства торгівля займала важливе місце. Цей аспект діяльності земства детально не розглядається в сучасних дослідженнях, а між тим досвід проведення багатьох заходів торговельного характеру заслуговує на увагу та вивчення.

Головними формами організації **внутрішньої торгівлі** на Полтавщині залишалися **ярмаркова, базарна та постійна стаціонарна торгівля**. Що стосується **зовнішньої**, то головної уваги заслуговує **хлібна торгівля**.

Полтавська губернія традиційно була регіоном інтенсивної ярмаркової торгівлі. Її після приєднання нашого краю до Московської держави тут існував цілий ряд ярмарків у Ромнах, Решетилівці, Гадячі, Опішні та інших містечках, на які з'їжджалися для торгу великоросійські, польські і малоросійські купці, а також греки, валахи, німці. З приєднанням до Росії Новоросійського краю ярмаркова торгівля змістилася на південь, внаслідок чого деякі ярмарки занепали, натомість з'являлися нові — у Харкові і Полтаві. Загалом цикл ярмаркової торгівлі мав безперервний характер - вони змінювали один одного протягом року; внаслідок цього непродані товари перевозилися з одного ярмарку на інший, то розкладаючи, то запаковуючи його. За розрахунками І.С. Аксакова багатьом торговцям доводилося виконувати цю операцію до 20 разів на рік, а товари долали до 2 400 верст дороги.

Ярмаркова торгівля у Полтавській губернії супроводжувалася цілою низкою суперечливих чинників, які за різних обставин то сприяли, то перешкоджали її розвитку. Як зазначалося в "Ежегоднику Полтавского губернского земства", несприятливими чинниками розцінювалися, головним чином, відсутність зручних доріг, поштових станцій, що ставало перешкодою для місцевих торговців у придбанні товарів у місцях виробництва або розташування товарних складів. Крім того слід відмітити, що водні річкові шляхи, які взимку замерзали, більше сприяли тимчасовим періодичним торгам, ніж постійним.

Ці обставини змушували торговців звертати зі звичного маршруту в пошуках діючих ярмарків для того, щоб вони могли здійснити обмін або продаж своїх виробів, звести до мінімуму можливі збитки і домовитися про майбутні угоди.

Полтавське губернське земство вдало використало всі ці обставини. У його компетенції було відкриття і закриття базарів та ярмарків у населених пунктах, визначення термінів їх проведення, регулювання розмірів плати за місця на торгових площах. Немало сприяло підтримці ярмаркової торгівлі на Полтавщині і протекція, яка надавалася російським

урядом. До 1882 року торгівля на ярмарках відбувалася без сплати торгових мит.

У 1882 році був виданий закон, за яким усі ярмарки, що тривали більше 7 днів і мали комерційний характер, обкладалися особливим збором і при цьому поділялися на 5 розрядів. До першого розряду було віднесено лише один Нижегородський ярмарок; до другого розряду потрапили ярмарки, які тривали більше 21 дня; до третього — ярмарки терміном від 15 до 20 днів; до четвертого — ярмарки від 8 до 14 днів і, нарешті, до п'ятого — ярмарки тривалістю до 7 днів. Згідно з цим поділом був визначений збір по кожному розряду, при цьому ярмарки 5-го розряду взагалі звільнялися від сплати збору.

Прикметною є динаміка зростання кількісних параметрів ярмаркової торгівлі, яка свідчила про комерційну привабливість краю. У 1862 році на Полтавщині відбулося 526 ярмарків, вартість привезених на них товарів оцінювалася в 39 995 карбованців, проданих — у 22 028 карбованців. У 1895 році відбулося 1 185 ярмарків у 374 населених пунктах, а в 1911 році діяло 1 292 ярмарки. Найбільшим у Російській імперії після Нижегородського й Ірбітського був Іллінський ярмарок, переведений в 1852 році з Ромен у Полтаву. Причини його переведення називає І. Павловський:

- заснування у Полтаві відомого у торговельних відносинах ярмарку принесе велику користь для жителів практично всіх повітів губернії;
- переведення Іллінського ярмарку з Ромен у Полтаву вигідне для торговців західних і південних губерній – їх шлях скорочувався приблизно на 150 верст;
- Полтава має всі зручності для розміщення привозних товарів: широкі вулиці забезпечують вільний рух населення, що зменшує кількість нещасних випадків, кілька великих торгових площ, які забудовані чудовими кам'яними прилавками;
- влаштування у Полтаві одного крупного ярмарку і залучення купців для налагодження торговельного обороту сприяло б покращенню й інших ярмарків Полтавської губернії.

Іллінський ярмарок відкривався в два етапи. На першому етапі відбувався кінний ярмарок. Він тривав офіційно з 29 по 30 липня і розміщувався на Кінно-ярмарковій площі, займаючи територію близько 90 десятин. Торгували кіньми, худобою, вовною та іншими так званими „чорними” товарами. Під час ярмарку проходили випробування селянських та породистих коней у перевезенні вантажів і рисистому бігові. Для цього ще у 1853 році у місті був влаштований спеціальний іподром. З 20 липня по 3 серпня тривав Краснорядський ярмарок, на якому торгували „красними” товарами, а також галантерейними, бакалійними виробами, різними металами та виробами з них, посудом, одягом, взуттям, обробленими шкірами, свічками, милом тощо. На Гостинодвірській площі в центрі міста

у 1852 році було збудовано 5 кам'яних корпусів з 134 лавками та 11 дерев'яних, в яких розміщувалося 168 крамниць і 214 балаганів. Крім того багато крамниць, тимчасових балаганів і палаток розміщувалося на Петровській площі. Торгівля спиртними напоями відбувалася в передмісті Полтави - Супрунівці. Активну участь у роботі ярмарку брали купці-євреї, оскільки в Росії на подібних ярмарках їм торгувати заборонялося.

На Іллінський ярмарок збиралося близько 40 тисяч людей. Вартість привезених товарів становила від 1/2 до 2/3 вартості товарів, привезених на всі ярмарки Полтавщини, і сягала 28 млн. рублів (1864 рік). Найважливішими були бавовняні, шовкові, вовняні, лляні й конопляні тканини й сукна (на них припадало 45% вартості усіх проданих товарів), далі йшли хутра й галантерейні товари. Іллінському ярмарку належало одне з перших місць в імперії по торгівлі вовною (у 1860 році було продано 122 тисяч пудів тонкорунної вовни на 32049 тисяч карбованців). Ярмарок був місцем збуту промислових товарів центральних губерній Росії, зокрема, тканин, виробів із заліза. З-за кордону привозилися шовкові і вовняні тканини, хутра, австрійські сінокосні коси, аптекарський товар та ін. В 1860 році вітчизняних товарів було продано на 15 325 карбованців, а іноземних – на 859 тисяч.

З будівництвом залізниць усі крупні ярмарки починають втрачати своє значення. Зростає роль дрібних сільських ярмарків, збереження яких добилися ще на початку своєї діяльності повітові земства Полтавської губернії. Головними предметами їх торгівлі були велика рогата худоба, продукти тваринництва і землеробства, ремісничі вироби.

Другим важливим напрямом діяльності Полтавського земства у галузі торгівлі стало постачання населенню землеробських знарядь. Перший досвід у цьому напрямку відбувся з ініціативи земства у 1883 році. Рада Дігтярівського ремісничого училища запропонувала для ознайомлення учнів виписувати від торгової компанії Гельферіх-Саде з Харкова землеробські знаряддя, які б потім розпродавалися вроздріб. Зібрання дало і гарантії, які вимагалися для підписання угоди з фірмою. Надалі поширення землеробських знарядь перейшло в руки повітових земств, які були ближче знайомі з потребами населення. У 1887 році екстрене зібрання Золотоніського і Зіньківського повітових земств доручили своїм управам постачати сільським господарям землеробські знаряддя при посередництві фірми Ельворті в Києві. Золотоніське зібрання виділило для потреб управи 3 тисячі карбованців для виписки знарядь з метою розпродажу. Складні і дорогі машини виписувалися лише під конкретне замовлення. У 1888 році, побачивши, що справа процвітає, Золотоніське зібрання асигнує ще 3 тисячі карбованців рублів, і доручає управі потурбуватися про розвиток місцевого виробництва знарядь.

З метою пропаганди передових технічних сільськогосподарських досягнень, закуплених у провідних фірм, і в результаті підвищення

ефективності торгівлі, Полтавське губернське земство спільно з Полтавським сільськогосподарським товариством почало організовувати ярмаркові виставки. Першу виставку планувалося провести у 1891 році, але у зв'язку з неврожаєм, вона була відкладена до 1893 року. Програма виставки була затверджена Полтавським губернським земством за такими напрямками:

- землеробські та інші сільськогосподарські знаряддя та машини;
- насіння і продукти садівництва;
- лісівництво;
- тваринництво і домашнє птахівництво.

Велике значення для розвитку торгівлі сільськогосподарськими знаряддями мало вирішення питання про влаштування складів (магазинів) знарядь, призначених для продажу, і довідкової контори Полтавським сільськогосподарським товариством. Вони мали торгувати як комісійним способом, так і шляхом масових закупок за свій кошт, бути посередниками між господарями у справі купівлі і продажу насіння й інших сільськогосподарських продуктів. Оскільки ці операції вимагали до 10 тисяч оборотного капіталу, то сільськогосподарське товариство звернулося до губернського земства з проханням виділити дану суму. Але прохання не задовольнили, покликаючись на відсутність очікуваної суми. Прийняли компромісне рішення: нехай самі повітові земства вирішують, яку суму вони зможуть виділити. Більшість повітів, зокрема, Кременчуцький, Лубенський, вирішили самотужки влаштувати свої повітові торговельні склади.

Полтавське повітове земство змогло налагодити найбільший товарообіг знарядь праці. Із звіту 1891 року видно, що його послугами користувалися господарі ще семи повітів і навіть жителі сусідніх губерній. У 1892 році товарообіг зріс до 33 889 карбованців на рік, а насіння було продано на 4 161 карбованців. Товари продавали селянам і в кредит, що відразу різко збільшило кількість покупців. Найбільшим попитом серед землеробів користувалися коси і саме з них починали замовлення знарядь більшість повітових земств. Наприклад, Гадяцька повітова управа виписала у 1892 році 100 кіс, які були продані менше ніж за 2 тижні.

За умови успішного ведення торгових операцій земські збори гласних надавали кредити повітовим земським управам, завдяки чому останні могли здійснювати попередні замовлення і продаж не тільки знарядь, а й сортового насіння, породистої худоби. А Хорольська управа налагодила також продаж заліза, вугілля, солі.

Значення земської складської торгівлі стає зрозумілим, якщо враховувати недосконале та нерегулярне торговельне забезпечення дрібних і середніх сільських господарів необхідними знаряддями. Вони були неспроможні налагодити комерційні зв'язки з великими торговими фірмами, а тому зверталися до дрібного торговця-посередника або до

ремісника-кустаря. У першому випадку селянин втрачав на ціновому курсі, переплачуючи комісійні проценти, в другому – купував недостатньо якісні і технічно недосконалі вироби. При купівлі ж знарядь на земських складах, які не ставили комерційних цілей, він оплачував лише вартість товару. Наприклад, вартість коси на складі становила 50коп., тоді як у місцевих торговців від 1карбованця до 1 карбованця 20 копійок.

Поряд із проблемами внутрішньогубернської торгівлі важливе місце надавалося земством і **зовнішній торгівлі**. За підрахунками С.М. Велицького Полтавська губернія на зовнішній ринок вивозила 30 мільйонів пудів хліба. Саме тому особливої ваги набуває **хлібна торгівля**. Як один з провідних виробників хліба, Полтавщина гостро відчувала недосконалість існуючої інфраструктури та недостатню увагу з боку урядових органів влади. Після неодноразового порушення цього питання на своїх засіданнях у 1884 році губернська управа в доповіді зібранню гласних констатувала наявність кризи у хлібній торгівлі. Для її ліквідації планувалося вивчити хлібну кон'юнктуру на іноземних ринках і умови та можливості конкуренції Полтавської губернії з іншими поставниками хліба на європейський ринок, порушити клопотання про створення міністерства землеробства, будівництва залізниці Ромни-Кременчук для зручного транспортування зерна та ін. Була навіть створена постійна комісія губернського земства для подальшого вивчення шляхів покращення хлібної торгівлі. До її складу увійшли, крім земських діячів, також науковці-дослідники, професори Орбінський і Каспаров.

Підсумком тривалої роботи комісії стало визначення причин кризи хлібної торгівлі та плану заходів по її впорядкуванню. Найголовнішими причинами знецінення нашого хліба, на думку членів комісії, були:

1. Протекціоністська політика європейських країн, у зв'язку з чим встановлювалися високі ціни на ввізний хліб.
2. Непомірно високі залізничні тарифи перевезення для тих частин держави, де виробництво експортного хліба існує вже давно.
3. Повна непристосованість Росії до умов і вимог до сучасної світової хлібної торгівлі.

Третю причину, на думку Полтавської губернської управи, найлегше було усунути. У той час хлібна угода укладалася обов'язково з урахуванням строку доставки і ваги зерна. Продавець зобов'язувався доставити хліб покупцеві не пізніше встановленого строку і при цьому хліб має бути якісним, його вага чітко визначена. Вагою зерна оцінювали усі його найголовніші критерії якості: чистоту, сухість, високу якість. Саме такі показники, як строк і вага, були гарантами успішної торгівлі. А так як у Полтавській губернії, та й у інших губерніях також, ці критерії далеко не завжди витримувалися, це спричинювало істотні збитки.

Насамперед хліб залежувався і псувався на станціях у процесі його транспортування, зазначалося у висновках. Та й доставка його до

залізничних станцій була проблематичною. Погані дороги, непомірна платня, яку призначали перевізники, змушували селян чекати або сприятливих погодних умов, або свят. Тому досить часто зерно запізнювалося цілими партіями. При доставці перевізники не дбали про довірений товар, на станціях висипали хліб на прямо землю, не будували спеціальні укриття. „І добре, якщо наступного дня його заберуть. Адже залізниці не славилися швидкістю, та й вагонів у цю пору року не вистачало”, - говорилося в документі. Внаслідок зазначених обставин хліб довго лежав на станціях, гнив, псувався і масово розкрадався. Зерно втрачало якісні характеристики, що впливало на кінцеву ціну. Часто покупці зовсім відмовлялися від великих партій зерна, що завдавало величезних збитків, передусім, селянам. До того ж вони повністю залежали від скупників, які придбавали зерно невеликими партіями на 30% і навіть 50% нижче його реальної собівартості. У такому безвихідному становищі знаходилися на той час і крупні виробники хліба.

Істотною причиною втрат виробників хліба на залізницях були також незадовільні порядки в організації роботи залізниці, недбалість і безвідповідальність її персоналу.

В силу цих причин Полтавське губернське земство порушило питання влаштування **хлібних складів** на станціях. Їх персонал мав нести відповідальність не лише за збереження товару, а й робити все необхідне, щоб запобігти псуванню хліба, надавати йому належний товарний вигляд, провітрювати, сортувати, зважувати. Губернська управа планувала, що при виконанні таких робіт на зерносховищах більшість з них почне використовувати механічну силу, технічне устаткування. За таких умов склади стали б подібними до американських елеваторів. Для більш продуктивної їх діяльності належало б підвести підвізні рельси.

Ревізійна комісія Полтавського губернського земства, вказуючи на виступ Костянтиноградського земства з проектом влаштування зерносховищ з метою планомірного обладнання губернії мережею спеціально об'лаштованих, технічно обладнаних центрів збереження хліба, зі свого боку внесла ряд пропозицій на черговому губернському земському зібранні 1911 року.

Губернське земське зібрання, вислухавши пропозиції, постановило: «Подати детально розроблену доповідь про облаштування елеваторів і впорядкування хлібної торгівлі».

Губернська управа з ентузіазмом взялася за поставлене завдання і вже у 1912 році подала губернському зібранню доклад, при цьому “покорнейше” просила повітові земські зібрання віднестися до цього з належною увагою і висловити свої пропозиції та зауваження. Адже дану проблему необхідно було вирішити для задоволення потреб господарського життя усього полтавського краю, насамперед, селянства. При цьому губернська управа звертала увагу гласних на необхідність

ознайомлення з американською системою хлібної торгівлі для більш чіткого розуміння усіх аспектів запропонованого плану і пристосування його до умов Російської імперії.

Мережа елеваторів у країні мала складатися з зерносховищ на місцях, повітових елеваторів із системою очищення та класифікації зерна, центральних вузлових елеваторів та портових елеваторів.

На місцях земська управа вважала за необхідне обладнати дрібні зерносховища, якими б розпоряджалися і завідували місцеві кооперативи. Ці зерносховища, враховуючи економічні показники повіту (кількість зерна, що постачається на ринок; розмір території, котра прилягає до ринка), можуть бути чи простими амбарами з кільком закромами для збирання вагонних партій і їх відправлення до ближнього повітового елеватора, чи невеликими елеваторами.

Зерно від виробників повіту та з місцевих кооперативних зерносховищ мало прибувати до повітових елеваторів загального користування із системою очищення та класифікації зерна, які знаходилися у віданні земства. Елеваторів, залежно від кількості хліба, котрий постачали на ринок, необхідно було влаштувати по одному на кілька повітів, але обов'язково поблизу залізниці.

Центральний ринковий елеватор, повністю технічно устаткований, мав знаходитися у вузловому центральному пункті губернії та перебувати у безпосередньому віданні губернського земства. Завданням цього типу елеваторів було збирання і зберігання великих партій зерна, котре у будь-який момент можна відправити на ринок. У вузлових елеваторах, по суті, мали зберігатися усі хлібні запаси країни — як експортного, так і призначеного для внутрішнього споживання зерна.

Автори проекту вважали, що портові елеватори мають перебувати під контролем держави. Вони призначалися для перевантаження хліба на пароми для експортування зерна. Найважливішим завданням портових елеваторів було швидке і недороге перевантаження хліба.

Пристосовуючи схему організації мережі елеваторів до умов Полтавської губернії, дослідник В. Мезенцов звертав увагу на посилений рух вантажів у губернії для потреб млинів-вітряків. При цьому практично неможливо було встановити головні напрямки руху вантажів зерна навіть на окремій ділянці залізниці. Досить часто хліб рухався на захід із східних станцій і у той же час на схід із західних станцій по одній і тій самій лінії. Через відсутність чіткої координованості руху хлібних партій виявилось не просто обрати пункт для вузлового центрального елеватора. На думку губернської управи, найзручнішим місцем для центрального елеватора, який слугуватиме сховищем для великих запасів зерна, мала бути обрана одна з вузлових станцій – Ромодан або Миргород. Обидві вони мали зручне розташування як стосовно головних експортних портів (Миколаїв, Лібава), так і стосовно західних губерній внутрішнього ринку Російської

імперії. І хоча щорічні відправки зерна зі станції Ромодан були невеликі (200 тисяч пудів), перевага віддавалася їй. Адже розташування станції все ж було найзручнішим у губернії, а місцеве постачання зерна для вузлового елеватора, на думку земців, мало другорядне значення.

Повітові елеватори другого ступеня, у яких здійснювалася класифікація зерна, за поданням губернської управи мали бути влаштовані у наступних пунктах.

1. Костянтиноградський повітовий елеватор для залізничної дільниці Полтава-Лозова і території усього Костянтиноградського повіту.

2. Кобеляцький повітовий елеватор для Кобеляцького і частини Кременчуцького повітів.

3. Полтавський повітовий елеватор для станції Решетилівка.

4. Хорольський повітовий елеватор для Хорольського і частини Кременчуцького повітів.

5. Пирятинський повітовий елеватор на станції Гребінка для Пирятинського, частини Лубенського і Золотоніського повітів.

6. Переяславський повітовий елеватор на станції Яготин для Переяславського повіту.

7. Прилуцький повітовий елеватор для Прилуцького повіту.

8. Лохвицький елеватор для Лохвицького і Гадяцького повітів.

9. Роменський повітовий елеватор для Роменського повіту.

10. Зіньківський повіт хоч і не мав залізниці, але планувалося створити елеватор у містечку Опішня.

Отримувати зерно кожен із повітових елеваторів мав або безпосередньо від виробника, або із кооперативного зерносховища, або від хліботорговців.

Що ж стосується зерносховищ елеваторного типу з механічним очищенням зерна, то вони мали будуватися за рахунок державних коштів і потім передаватися у відання кооперативів. Земська управа пропонувала для таких зерносховищ наступні станції:

- На дільниці Полтава-Лозова: Сахновщина, Кегичівка, Карлівка.

- На дільниці Іскрівка-Кременчук: Іскрівка, Кочубеївка, Мала Перещепина, Нові Санжари, Галещина, Ганнівка.

- На дільниці Полтава-Київ: Сагайдак, Миргород, Лубни, Кононівка, Березань.

- На дільниці Бахмач-Золотоноша: Пирятин, Драбово-Барятинське, Золотоноша.

- На дільниці Кременчук-Талалаївка: Рублівка, Глобине, Сенча, Юсковці, Талалаївка, Гадяч.

Для організації збуту хліба у Полтавській губернії з існуючих на той час кооперативних установ земські діячі надавали перевагу кредитним кооперативам, адже, на їх думку, в образі кооперативів на місцях можна мати стійку і матеріально забезпечену кооперативну «комірку», яка

швидко зростає кількісно і матеріально і уже зуміла підготувати порівняно досвідчених робітників. Крім того кредитна кооперація у порівнянні з будь-якою іншою має найгустішу мережу установ у губернії, які дійсно результативно працюють, і завдяки своїй структурі, матеріальній відповідальності членів та контролю з боку держави застраховані від вторгнення у справу небезпечного спекулятивного елемента.

Загалом при втіленні усіх вище наведених змін у системі хлібних складів у життя, Полтавське губернське земство прогнозувало такі результати:

1. Виробник хліба отримує можливість продавати якісний хліб, входить у безпосередні торгові відносини з портовими покупцями – це дає можливість пристосуватися до світових умов торгівлі хлібом.

2. Виробник отримує можливість у зручний для нього час доставляти хліб на станцію.

3. Виробник може не перевантажувати хлібом свої комори у врожайні роки.

4. Виробник отримує можливість сам вибирати час для збуту хліба.

Однією з причин хлібної кризи земська комісія вважала наявність великої кількості посередників у торгівлі хлібом. Між виробником зерна і його споживачами – іноземними ринками, представниками яких були крупні експортери, був цілий ряд проміжних інстанцій – перекупників, яких необхідно було ліквідувати. При незалежних від земства ціна на хліб на світовому ринку, прибуток цих перекупників повністю лягав на плечі виробників хліба. Нерідко заробіток перекупників досягався й навмисним псуванням товару, щоб купити його дешевше у селянина, знецінюючи тим самим український хліб на світовому ринку.

Полтавське земство висловило ще ряд прогресивних ідей, зокрема щодо організації **хлібних бірж** не тільки у головних портах чорноморського басейну Миколаєві та Одесі, але й у значних центрах сухопутної зовнішньої торгівлі хлібом. Причому за умови, що на біржові торги будуть допускатися крім гільдійських купців дрібні землевласники-товаровиробники.

Для налагодження хлібної торгівлі у повітах, земські управи кожного з них з них мали заснувати бюро по збуту хліба. У їх обов'язки входили:

1. Організація скуповування невеликих партій хліба безпосередньо у товаровиробників.

2. Організація скуповування хліба у незначних обсягах на місцевих базарах.

3. Посередництво між кооперативами, які займаються продажем хліба і між окремими селянськими господарствами.

4. Статистика і облік урожаю в повіті, точна реєстрація наявних запасів хліба.

5. Моральне і матеріальне сприяння кооперативам по організації збуту хліба (обладнання зерносховищ, інструкції, вказівки та поради).

6. Сповіднення населення про ціни на хліб на місцевих і експортних ринках. Отримавши по телефону чи телеграфу свідчення про ціни від бюро губернського земства, повітове бюро мало передавати їх кооперативам, волосним посадовцям і сільській владі тих сіл, які мають базари. Бюлетені з цінами рекомендувалося розміщувати у громадських велелюдних місцях для загального ознайомлення.

Матеріальна участь повітових земств у будівництві мережі елеваторів полягала у наступному. Повітові елеватори загального користування будувалися повітовим земством за рахунок державних позик із відстроченням платежу на пільгових умовах. Повітові земства мали нести усі витрати стовно експлуатації елеваторів. Разом з тим, вони користувалися і розпоряджалися прибутками, з яких поступово б виплачували державі борг, і елеватор з часом став би його власністю.

На цьому пропозиції земських діячів не обмежилися. Цікава ідея була внесена у 1889 році – на залізничних станціях, де влаштовувалися зерносховища, відкривати вітрини-виставки із зразками продукції. Така реклама мала б прискорити продаж хліба. У Золотоніському, Роменському, Костянтиноградському, Зіньківському повітових земствах неодноразово порушувалося питання про організацію збуту хліба за кордоном безпосередньо для дрібних господарів, які особливо страждали від зловживань скупників. Практична допомога селянам з боку як повітових, так і губернського земства виражалася у вигляді надання невеликих кредитів, допомозі в транспортуванні хліба до залізничних станцій, врегулювання конфліктних ситуацій, інформування про ціни на хліб у різних губерніях і за кордоном.

Самі земські діячі, як засвідчують документи, доволі скромно оцінюють свій внесок у розвиток торгівлі. Проте на основі вищезазначених фактів є всі підстави для високої оцінки аналітичної діяльності інституцій губернського земства у галузі вивчення ринкової ситуації, а також ефективних форм практичної участі у впорядкуванні торгівлі Полтавського краю. Вони постійно привертали увагу державних установ до гострих економічних проблем, намагалися розширити межі власної компетенції у сфері торгівлі. На жаль, мусимо констатувати недостатню увагу, а то й ігнорування прогресивних програм і пропозицій з боку земських діячів Полтавщини, які в багатьох випадках випереджали урядові ініціативи і потребували значного фінансування з боку держави. Слід відзначити також соціальну спрямованість земських проектів в інтересах товаровиробників.

РОЗДІЛ VII. ОСВІТНЯ ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛТАВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО ЗЕМСТВА

Одним з найбільш значущих напрямків діяльності Полтавського губернського земства та його повітових структур стала освітня діяльність. Восени 1865 року вже на перших сесіях депутати зобов'язали членів управ зібрати відомості про стан і потреби сільських шкіл, а також у затверджених зборами інструкціях їм доручалося підготувати пропозиції стосовно відкриття **нових початкових училищ та підготовки вчительських кадрів**. Земці стали відвідувати різні навчальні заклади: міністерські училища, церковно-парафіяльні школи і так звані школи грамоти, що організовували самі селяни. Вони вивчали питання щодо матеріального забезпечення шкіл, наявності підручників та навчальних посібників, цікавилися успіхами в навчанні дітей.

Результати земського обстеження встановили невідповідність офіційної статистики Міністерства народної освіти і єпархіального відомства реальному стану справ. Переважна більшість церковних шкіл значилася лише на папері, заняття в них проводилися нерегулярно, знання учнів були незадовільними. Так, на Полтавщині у 1866-67 навчальних роках працювало всього 558 громадських, церковних та міністерських шкіл. Кращими показниками характеризувався Прилуцький повіт (65 початкових училищ з 1642 учнями), найнижчими – Зіньківський повіт (всього 21 училище і 423 учні). У середньому одна школа припадала на 3,5 тисячі населення. Опікуватися шкільною справою земствам довелося розпочинати в дуже складних умовах. Народні школи перебували в глибокому занепаді: не вистачало приміщень, учителів, підручників. Основна причина незадовільного стану справ полягала у відсутності фінансової підтримки народної освіти з боку держави.

Ознайомившись зі станом народної освіти на місцях, земські члени училищних рад доповідали про необхідність першочергового вирішення 3-х основних завдань: підготовки вчительських кадрів, закупівлі книг для народного читання, запровадження нових методів навчання. З цією метою у 1867 році вперше субсидії на платню вчителям, аренду будинків під школи, закупівлю меблів, письмового приладдя та книг для читання призначили земські збори Полтавського, Лохвицького, Переяславського, Роменського і Лубенського повітів Полтавської губернії.

Водночас повітові земства почали відкривати власні школи і дбати про їх добробут і матеріальне забезпечення. Початкові народні училища, які утримувалися за земські кошти, називалися **земські школи**, їх основою стали школи грамоти, що створювалися на місцях з ініціативи селян. Принцип спільного фінансування цих шкіл земствами і сільськими громадами зберігався аж до кінця XIX століття.

У зв'язку з передачею початкових народних училищ Міністерства державного майна у відання училищних рад, і оскільки останні не мали коштів на їх утримання, з 1868 року земства почали здійснювати постійні асигнування на народну освіту. Проте у перші роки свого існування земства лише допомагали сільським громадам, закупляючи підручники і письмове приладдя для шкіл, а також додаючи певну грошову суму до платні вчителів. В основу земської освітньої діяльності було покладено принцип заохочення населення з метою пробудження його ініціативи щодо поширення шкільництва.

На початку 80-х років XIX століття співвідношення фінансових надходжень на потреби шкіл змінилося на користь земств. За матеріалами офіційної статистики в земській Росії повітові управи забезпечували початкові народні училища на 53,2%, сільські громади – на 28%, державні асигнування становили 9%, кошти приватних осіб – 8,7%, плата за навчання – 1,1%. У Полтавській губернії витрати земства склали 58,6%, тобто, цей показник суттєво перевищував середній в імперії, а сільських громад – 18,1%.

За 10 років земське фінансування шкільної освіти зросло на 240%, кількість шкіл збільшилася на 25%, а учнів у них на – 197%, мережа церковно-парафіяльних шкіл скоротилася з 347 до 52 навчальних закладів. Згідно з даними земського перепису 1882-89 років грамотних у сільській місцевості було всього 3,9%, при цьому серед чоловіків – 7,4%, серед жінок – 0,2%. Кращими показниками відзначились Роменський (5,4%) і Прилуцький (5,3%) повіти, у найгіршому становищі знаходились Полтавський (2,3%) та Миргородський (2,0%) повіти.

Як зазначає дослідниця проблеми Р. Гавриш, аналіз статей земських кошторисів показує відмінності в напрямках діяльності між повітовими і губернськими земствами. Перші головну увагу зосереджували на піклуванні про початкову школу: майже 90% загальної суми витрат на народну освіту призначалося на утримання початкових народних училищ. А губернські земства насамперед фінансували заходи, пов'язані з підготовкою кваліфікованих учительських кадрів.

Одним із основних напрямків земської фінансової політики була матеріальна допомога вчителям шкіл. У діючих Положеннях про початкові народні училища 1864 року і 1874 року та інших законодавчих актах розміри річного окладу вчителів не визначалися, нічого не говорилося й про їх пенсійне забезпечення. У дореформенний період учитель із державної скарбниці отримував 28 карбованці 59 копійок в рік або 2 карбованці 38 копійок на місяць. У 60-70-ті роки XIX століття річна заробітна плата вчителів коливалася в межах 30-120 карбованців.

На засіданні Полтавського губернського земського зібрання 13 грудня 1866 року гласні обговорили питання про заснування пенсійної каси для вчителів. У 1867 році статут каси взаємодопомоги народних учителів

Полтавської губернії був затверджений, з цією метою земство асигнувало 1,5 тисячі карбованців. На 1 січня 1911 року її фонди становили 23773,28 карбованців. За 43 роки існування учасниками каси взаємодопомоги стали 167 учителів. Земства забезпечували учителів квартирами, присадибними ділянками, надавали можливість отримувати безкоштовну медичну допомогу, призначали їх дітям стипендії для навчання в середніх освітніх закладах.

У 1878 році Міністерство народної освіти встановило розмір заробітної плати вчителів початкових народних училищ в сумі 225 карбованців на рік. У 1907 році винагорода вчителям була збільшена до 240-270 карбованців та їх помічникам – до 180-210 карбованців. Зрештою, в 1909 році Міністерство визначило оклад учителів у сумі 360 карбованців. Згідно з матеріалами перепису початкових народних училищ Російської імперії 18 січня 1911 року, середній заробіток учителя на селі сягав 343 карбованці на рік.

За даними на 1899 рік оклад учителя в Полтавській губернії становив 240 карбованців, найбільше вчителі отримували в Гадяцькому повіті (300-330 карбованців), найменше – у Переяславському (180-275 карбованців).

З 1894 року Полтавське губернське земство розпочало фінансування програми обов'язкового початкового навчання дітей 8-11 років. У 1895 році на його чергових зборах була створена спеціальна комісія, якій доручалося зібрати точні дані про задоволення потреб населення у школах. Гласні схвалили рішення щорічно друкувати детальний звіт про стан народної освіти в губернії. Підсумком плідної роботи комісії стало видання в 1897 році «Нарису про розвиток початкової освіти в Полтавській губернії». Ця праця була покладена в основу розробки програми загальної освіти Полтавського губернського земства.

У 1897 році Костянтиноградські земські збори одногосно виявили бажання не лише поліпшити стан народної освіти, але й радикально змінити ситуацію, запровадивши в повіті загальне початкове навчання. Гласні вирішили ліквідувати головну перепону на шляху здійснення цього завдання, звільнивши сільські громади від витрат на школи. Згідно з постановою земського зібрання Костянтиноградського повіту, обов'язки фінансувати початкові народні училища земство добровільно взяло на себе. З метою покриття витрат управа запропонувала обкладати додатковими податками промислові та торгові підприємства. Наступного року з ініціативи гласного О.Коваленка була створена комісія, яка склала картограму мережі початкових народних училищ в повіті, збрала відомості про необхідну кількість шкіл, щоб забезпечити всіх дітей віком 8-11 років шкільними місцями, підрахувала щорічні суми на їх утримання.

Член училищної ради І.Присецький доповідав Зіньківським земським зборам 1898 року про стан народної освіти в повіті. Він зазначив, що школи розміщувалися нерівномірно: на півночі та півдні повіту початкові

училища знаходилися близько одне від іншого, приблизно на відстані 3-5 кілометрів, тому будівництво нових шкіл у цих місцевостях не так потрібно, як в інших частинах повіту, де в радіусі 25 кілометрів не було жодної школи. Голова управи запропонував створити спеціальну комісію для з'ясування всіх питань, пов'язаних із впровадженням загальної освіти.

Обстеження стану народної освіти в повітах засвідчили, що задовольнити потреби населення в школах у повному обсязі неможливо для земського кошторису, тому земські збори зверталися до Міністерства народної освіти з клопотанням про виділення державних коштів на розвиток початкової освіти. Проте допомоги з боку уряду земці не дочекалися. Запропонований Полтавським губернським земством проект відкриття земських шкіл спрощеного типу за зразком шкіл грамоти з мінімальним кошторисом утримання в сумі 90-115 карбованців також залишився поза увагою Міністерства народної освіти. Згідно з Правилами 1891 року, школи грамоти підпорядковувалися виключно церковному відомству.

У 1898 році Лохвицьке зібрання найпершим серед повітових земств Лівобережної України постановило терміново приступити до виконання програми розширення шкільної мережі, яку розробила управа. За 7 років передбачалося відкрити 34 нові школи та відремонтувати і розширити 14 діючих училищ. Лохвицьке земство асигнувало на шкільне будівництво 10 040 карбованців, половину витрат зобов'язалося оплатити губернське земство. Крім цього, повітове земство клопоталося про щорічну державну субсидію в розмірі 11 000 карбованців.

Гадяцькі збори в 1899 році з ініціативи гласного К.Барсукова, який визначив норми грошових надходжень від земства на будівництво шкіл та вказав на необхідність відкриття шкіл в малонаселених пунктах, вирішили розпочати фінансування проекту збільшення кількості початкових народних училищ. У 1900 році земський рух за загальну повітову освіту був призупинений законом про обмеження земського оподаткування.

Успіхи початкового навчання характеризувалися поширенням письменності серед народних мас, хоча рівень загальної грамотності населення регіону залишався все ж низьким порівняно з центральноросійськими та південноукраїнськими губерніями. За даними Першого загальноросійського перепису населення 1897 року він становив у Полтавській губернії 16,9%, при цьому серед сільського населення налічувалося письменних 14,4%. Полтавщина посіла 25-те місце серед 34-х земських губерній Росії.

У пореформеній Росії спеціальних навчальних закладів з підготовки народних учителів не існувало. Тому з цією метою Міністерство народної освіти створювало на базі повітових училищ педагогічні класи. Навчальним планом передбачалися заняття з основних шкільних

дисциплін, а також ознайомлення майбутніх учителів з основами дидактики під час педагогічної практики у школі.

У Полтавському земстві були переконані, що без добре підготовлених учителів не може бути й школи. Член земської комісії у справах народної освіти В.М.Остроградський підготував проект відкриття **вчительських курсів** на базі Полтавського повітового училища і подав на розгляд земських зборів фінансові розрахунки на суму 3 500 карбованців. А гласний В.І.Маркевич запропонував влаштувати в Полтавському повітовому училищі **вчительський клас** на 20 чоловік з дворічним терміном навчання.

Але педагогічні класи не могли повністю розв'язати проблему вчительських кадрів. У зв'язку з цим Міністерство народної освіти змушене було повернутися до здійснення програми відкриття замість педагогічних класів спеціальних навчальних закладів – **вчительських семінарій**.

У 1870 році уряд затвердив Положення про вчительські семінарії, мета яких полягала в тому, щоб дати можливість здобути педагогічну освіту бажаючим присвятити себе вчительській діяльності. 22 жовтня 1869 року розпочалися заняття в Київській вчительській семінарії – першій в Україні в пореформений період.

Робило спроби відкрити семінарію і Полтавське земство. Проте проекти організації вчительської семінарії в Полтаві, Лубнах були відхилені. З цієї ж причини не вдалася спроба відкрити семінарію і в Ромнах. Лише у 1908 році було відкрито Велико-Сорочинську вчительську семінарію, потім Решетилівську. В 1911 році перший набір - 40 студентів - здійснила Лубенська вчительська семінарія.

У земських школах, поряд з випускниками вчительських семінарій та педагогічних класів середніх навчальних закладів, учителями працювали й випускники початкових училищ без спеціальної педагогічної підготовки. Земства почали проводити під час літніх канікул **вчительські з'їзди-курси** для ознайомлення їх з основами педагогічної майстерності.

У 1874-1882 роках у різних повітових містах Полтавської губернії під керівництвом досвідчених педагогів земства провели 21 районний вчительський з'їзд. У них взяло участь понад 750 непідготовлених учителів і кандидатів на вчительські посади. Спочатку організацією цих з'їздів опікувалася кожна повітова управа окремо, а потім вони проводилися для кількох суміжних повітів.

У 80-ті роки XIX століття інтерес до вчительських з'їздів-курсів згас, а губернські збори припинили їх фінансування, незважаючи на те, що освітній рівень учителів початкових шкіл залишався незадовільним.

Новим напрямком земської практики щодо підготовки вчителів початкових народних училищ стало проведення **загальноосвітніх курсів**.

Їх мета полягала в ознайомленні вчителів з новітніми досягненнями в різних галузях науки.

Полтавська губернська управа в 1901 році порушила питання про можливість проведення загальноосвітніх курсів у Полтаві. В земський кошторис було внесено статтю про фінансування цих курсів у сумі 5650 карбованців, але дозвіл на їх проведення Полтавське земство отримало лише в 1910 році. Протягом 1910-1914 років на загальноосвітні курси в Полтаву приїжджало щорічно 200 учителів з усіх 15 повітів губернії.

Земства проводили значну роботу для забезпечення вчителів книгами і періодичними виданнями як загальноосвітнього, так і педагогічного змісту. У 1906 році розпочала роботу **Центральна педагогічна бібліотека** Полтавського губернського земства. Управа надрукувала каталог книг, що зберігалися в бібліотеці, і надіслала по одному екземпляру в кожену школу.

Земства першими спромоглися вирішити проблему не лише кількісних показників розвитку шкільної справи, а й якісного вдосконалення навчально-виховної роботи в організованих ними початкових школах. У той час діяльність шкіл земського підпорядкування визначало Положення про початкові народні училища 1874 року. Зміст державної програми регламентувався Правилами видачі свідоцтв про знання курсу початкових народних училищ особам, які бажають скористатися пільгами при виконанні військового обов'язку. Навчання в однокласних училищах тривало три роки. Учні поділялися на три відділення, в яких викладав один учитель. Школярі вивчали закон Божий, церковнослов'янську грамоту, російську мову (читання, письмо, граматику), математику і церковні співи. Головною метою початкової освіти вважалося утвердження в народі релігійних і моральних норм. Обсяг корисних знань обмежувався вмінням читати, писати і знати чотири арифметичні дії.

Піклуючись про якісний стан освітянських кадрів, земства зуміли залучити до співпраці кращих учителів, які підтримували новаторські педагогічні дії, активно впроваджували нові методи і дидактичні принципи в навчально-виховний процес. Насамперед у земських училищах застосовувався звуковий метод навчання грамоти, який мав значну перевагу над складовим. Земські вчителі розуміли і недостатню ефективність читання церковних текстів. Замість хрестоматій релігійного спрямування вони використовували на уроках підручники К.Д.Ушинського, М.О.Корфа, М.Ф. Бунакова.

Вдосконалювалася постановка навчання письму. Земські вчителі надавали перевагу не урокам чистописання та вправам з орфографії, а вмінню на папері викладати свої думки. Вони практикували написання учнями творів і переказів на матеріалах з літературних джерел. Освіта школярів поглиблювалася за допомогою позакласного читання.

Земські діячі порушили проблему тривалості навчання, адже у середньому навчальний рік у сільській місцевості був 150 днів. Школи працювали лише з листопада до квітня, поки не було сільськогосподарських робіт. Невеликий термін навчання зумовлював недостатнє засвоєння учнями нового матеріалу. Діти часто залишалися в тому ж класі на другий рік. Становище погіршувалося ще й тим, що більшість школярів не закінчувала повного курсу навчання. За даними земської статистики, на початку ХХ ст. в Полтавській губернії тільки 14 із кожних 100 учнів здобували початкову освіту.

Земці порушили питання про збільшення до чотирьох років терміну початкового навчання. В 1896 році до Міністерства народної освіти було надіслано клопотання Полтавського повітового земства про продовження курсу народних училищ до чотирьох років з причин незадовільних результатів у навчанні. Проте нові Програми однокласних народних училищ з чотирирічним курсом навчання були ухвалені аж у 1913 році.

У земських школах започатковувалася практика проведення уроків з природознавства, малювання, ручної праці, гімнастики та інших дисциплін. З ініціативи гласних І.Луцицького та О.Ходолея на зборах Полтавського губернського земства 1904 року обговорювалися питання про доповнення курсу початкових шкіл природничим і художнім циклами, надання земству права складати власні програми, враховуючи необхідність обов'язкового вивчення учнями історії, літератури, краєзнавства, виховання в підростаючого покоління нахилу до творчості, мистецтва, розумової та фізичної праці.

Міністерським розпорядженням від 6 березня 1896 року у школах запроваджувалася нова дисципліна – праця. У звіті дирекції народних училищ Полтавської губернії за 1896 рік зазначалося, що в Березово-Рудському училищі Миргородського повіту і двокласному Петрівському училищі Костянтиноградського повіту викладалося шевське ремесло, в Милорадівському училищі Полтавського повіту – столярна справа, у Власівському училищі Кременчуцького повіту учні виробляли кошики.

Одним з пріоритетних напрямків діяльності народних шкіл земці вважали національне виховання. У боротьбі за українську школу вони насамперед домагалися навчання дітей рідною мовою. Перший загальноросійський перепис населення 1897 року зафіксував, що українську мову (малоросійську за термінологією того часу) вважали рідною 93% мешканців Полтавської губернії. Проте жодної україномовної школи в Україні не існувало. Здійснені царським урядом кроки до звуження сфери функціонування української мови (Валуєвський циркуляр 1863 року, Емський указ 1876 року) загострили культурно-національну проблему. Земства стали осередком, в якому гуртувалися і міцніли українські сили.

Земські збори різних рівнів неодноразово зверталися до вищих державних органів з проханням дозволити викладати українською мовою в початкових народних училищах, друкувати українські підручники, скасувати обмеження щодо українського слова. З ініціативи гласного В.Науменка Полтавські губернські земські збори 1904 року клопоталися про повернення української літератури в шкільні книгозбірні, а на підставі доповіді В. Леонтовича розглядалося питання про впровадження української мови в земських училищах. Збори постановили порушити клопотання про надання земствам права вводити до шкільного курсу українську мову.

Прогресивні земські вчителі, ігноруючи заборони і ризикуючи бути звільненими з роботи, навчали своїх учнів українською мовою, виховували любов до рідного слова і народної творчості, організовуючи позакласні читання творів українських письменників. Учителі виступали проти того, щоб від дітей, які тільки приходили до школи вимагали знання російської мови.

Населення Полтавщини також підтримувало ідею створення українських шкіл. Про це свідчить опитування селян Золотоніського повіту. Із 378 респондентів у віці від 16 і до 65 років 145 чоловік було грамотних, 108 – напівграмотних та 125 – зовсім неграмотних. Відповідаючи на запитання: “якій мові віддали б перевагу у навчанні та які книги бажаєте читати або слухати?”, 85,7% респондентів висловилося на підтримку “малоросійського нарiччя”, 198 чоловік заявили, що їм краще читати українські книжки, 78 – російські, решта не визначилася.

Отже стрімкий розвиток земських ініціатив щодо реформування всієї системи шкільництва – одна з характерних особливостей освітніх процесів у кінці XIX – на початку XX ст. Першочерговим завданням для земських діячів було поширення грамотності серед широких верств населення та організація початкових народних училищ. Аналіз земських кошторисів дає підстави стверджувати, що земства першими зрозуміли: витрати на школу принесуть у майбутньому суспільне благо, стимулюватимуть свідому працю, яка сприятиме економічному піднесенню краю і забезпечить добробут народу.

Піклуючись про якісний склад педагогічних кадрів, земства зуміли залучити до своїх шкіл кращих учителів, які використовували на уроках підручники педагогів-новаторів, впроваджували передові методи і принципи навчання, виховували естетичні смаки, дбали про всебічний розвиток дітей. В основу навчально-виховного процесу покладалися принципи демократизації та гуманізації шкільної освіти.

ВИСНОВКИ

Аналіз організації земського самоврядування, виборної системи та порядку діяльності розпорядчих і виконавчих органів земського самоврядування на матеріалах повітів Полтавської губернії дає змогу стверджувати, що земська реформа 1864 року поступово впроваджувала всестанове управління на місцевому рівні, хоча, дворяни та чиновники все ж переважали серед гласних повітових земських зборів.

Сфера діяльності Полтавського губернського земства разом з повітовими управами мала надзвичайно широкі межі і поширювалась на освіту, охорону здоров'я. Проте найбільша увага все ж приділялася заходам економічного характеру: будівництву шляхів і громадських споруд, пропаганді нових технологій у сільському господарстві, ветеринарії, підтримці промислів і торгівлі тощо. Чимало було зроблено і в розвитку торговельно-фінансової інфраструктури, зокрема, при організації фінансування, кредитування, вирівнювання економічних можливостей дрібних товаровиробників. Наведені факти переконують, що губернське і повітові земства Полтавщини стали реальним і дієвим чинником прогресивних тенденцій соціально-економічного розвитку краю. Економічні ідеї полтавських земських діячів виходили за межі локальної місцевості і мали загальнодержавне значення. Прикладом цього може служити програма регулювання внутрішньої і зовнішньої хлібної торгівлі. Вона базувалася на об'єктивній оцінці ролі Полтавщини у хлібному експорті Російської імперії. При цьому звертає на себе увагу соціальна спрямованість висунутих пропозицій, врахування інтересів селянина-хлібороба.

Мало свій результат уважне ставлення земських установ до проблеми якісного стану шляхів сполучення. Уже на 90-ті роки XIX століття Полтавська губернія була вкрита значною і доволі густою мережею великих і малих доріг, а також під'їзних шляхів до станцій. Це налагодило поштовий зв'язок, перевезення різних товарів і вантажів і в результаті покращило збут продуктів місцевого виробництва. Полегшуючи тягар земських повинностей шляхом їх зрівняння, більш раціонального розподілу, земство намагалося знизити майбутні обов'язкові витрати, які б лягли на плечі простого селянина.

Не можемо не помітити прогресивну роль земства і в галузі промислів та ремесел. Особливо важливе місце відводилося поширенню технологічних знань через мережу спеціальних навчальних закладів – майстерень, класів, курсів. Важливе місце відводилося також пропаганді нових знань через спеціальні друковані видання.

Водночас, набутий, хоча й доволі епізодичний, досвід організації майстерень засвідчив, що технічне вдосконалення промислів не вирішує

проблеми кустарництва в цілому, потребуючи комплексного підходу. За висновками земських діячів, допомога кустарям мала набути всеохоплюючого характеру і включати такі форми сприяння: централізоване постачання кустарів сировиною за заготівельними цінами або в кредит; організацію збуту виробів; звільнення від скупників тощо.

З ініціативи Полтавського губернського земства для прогнозування розвитку економіки, отримання поточної інформації про стан різних її галузей було створене Статистичне бюро, якому ми завдячуємо сьогодні рядом документальних даних про стан економіки у другій половині XIX – на початку XX століття. Полтавська земська школа статистики стала найпотужнішою на теренах усієї Російської імперії.

А мозковим центром в економічній діяльності Полтавського губернського земства стала Економічна рада, створена у 1899 році постановою земського зібрання 35-го чергового скликання. Цей орган як за своїми завданнями, так і за своїм складом та організацією, став цілком відповідним і компетентним для обговорення і розробки найрізноманітніших, тісно пов'язаних між собою, економічних питань. Працюючи у складі провідних установ губернії, Економічна рада зуміла втілити у життя ряд позитивних заходів у таких галузях економіки, як сільське господарство, торгівля, промисловість та будівництво шляхів сполучення.

Полтавське губернське земство та його повітові установи не обмежували свою діяльність нагальними господарськими питаннями. Їх діячі переконливо продемонстрували розуміння значення поширення грамотності серед широких верств населення, залежність добробуту і економічного процвітання краю від рівня освітньої підготовки.

На наш погляд, прогресивні для свого часу програми і проекти економічного характеру, ініційовані земськими діячами, привертати увагу органів державної влади до нагальних питань, змушували шукати шляхи їх вирішення. Важливе значення мала увага Полтавського губернського земства до інтересів дрібного товаровиробника, який за належних умов міг би значно покращити своє соціально-економічне становище. За його сприяння і безпосередньої участі активізувалися торговельно-економічні зв'язки, як у межах губернії, так і в контексті загальноросійського ринку. Продовжувався процес формування національного ринку, інтегрування української економіки у систему світових зв'язків.

ОРІЄНТОВНІ ПИТАННЯ ДЛЯ ПОВТОРЕННЯ, ОБГОВОРЕННЯ, ДИСКУСІЙ

1. Знайдіть та охарактеризуйте прогресивні риси земської реформи.
2. Охарактеризуйте систему земських установ, межі їх компетенції, можливості впливу на суспільне і державне життя Полтавської губернії, імперії в цілому.
3. Дайте оцінку виборів до земств. Що створювало передумови обмеження їх соціального складу?
4. Що вам відомо про початковий період становлення Полтавського губернського земства та його повітових установ?
5. Проаналізуйте порядок діяльності земських зборів. Знайдіть спільні і відмінні риси в організації земського і сучасного самоврядування громад.
6. Які виконавчі органи губернського і повітових земств були створені?
7. Які функції виконували постійні і тимчасові комісії земських зборів?
8. З якою метою створювалася Економічна рада Полтавського губернського земства? Як ви оцінюєте ефективність її діяльності?
9. Яким був зміст основних економічних програм і проектів Економічної ради? Що бралось до уваги при їх складанні?
10. Поміркуйте, наскільки актуальними в умовах сьогодення можуть вважатися програми та проекти Економічної ради.
11. Назвіть головні напрямки діяльності губернського та повітових земств у галузі сільського господарства.
12. Назвіть чинники, які зумовили актуальність земської опіки щодо розвитку банківської і кредитної справи в Полтавській губернії.
13. Які завдання стояли перед Сільськогосподарським товариством? В чий інтересах здійснювалися його заходи?
14. Проаналізуйте економічну ефективність влаштування сільськогосподарських виставок.
15. Чи були об'єктивні потреби у відкритті дослідного поля? Хто брав участь в розробці наукових засад його діяльності?
16. З якою метою губернське земство опікувалося справою ветеринарії?
17. Доведіть, що сухопутні та залізничні шляхи сполучення в Полтавській губернії потребували додаткової уваги з боку земства.
18. Якими способами земські діячі захищали інтереси селянства у справі дорожнього будівництва?
19. На чому ґрунтувалася висока оцінка губернської адміністрації діяльності губернського і повітових земств у галузі шляхів сполучення?
20. Проаналізуйте
21. В чому отримали переваги селяни губернії в результаті здійснення окремих заходів у галузі торгівлі?

22. Що зумовило підвищену увагу губернського земства до галузі хлібної торгівлі? Наскільки своєчасними були запропоновані програми?
23. Доведіть прогресивний характер діяльності Полтавського губернського земства у галузі освіти.
24. Які форми підготовки вчительських кадрів були запропоновані земством?
25. В чому полягали переваги земських освітніх проектів в умовах тогочасного становища українських земель?
26. Назвіть головні причини гальмування реалізації освітніх земських проектів.
27. Знайдіть спільне в історичних умовах діяльності земських установ краю другої половини ХІХ – початку ХХ століть і сучасних органів місцевого самоврядування.
28. Виділіть галузі соціально-економічного життя сучасної України і Полтавщини, де знайшли б застосування програми і проекти земства. Які з них не втратили актуальності?
29. Використайте матеріали розділів посібника при вивченні відповідних тем з історії України та історії Полтавщини.
30. Використайте матеріали посібника при підготовці наукових робіт, виступів з відповідної тематики.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Андреев В. Крупная промышленность Полтавщины и оплата труда / В.Андреев // Хозяйство Полтавщины.-1923.-№13.- С.61-75.
2. Арсененко О.В. Економічна діяльність Полтавського земства в другій половині XIX на початку XX століть / О.В.Арсененко // Збірник матеріалів VI студентської наукової конференції історичного факультету. Квітень 2003 р. – Полтава, 2003. – С. 26-28.
3. Богданович А.В. Сборник сведений Полтавской губернии с картой губернии и планом г. Полтавы / А.В.Богданович. – Полтава, 1877. – 289с.
4. Бодянский П. Памятная книжка Полтавской губернии за 1865 год / П.Бодянский. – Полтава, 1865. – 420 с.
5. Важнейшее постановление Полтавского губернского по крестьянским делам присутствия // Основа. – 1862. – /№5/. – С.113-117.
6. Выписка из журнала Полтавского земского собрания заседания 27 ноября 1867 года. №5. – Полтава, 1867. – 151с.
7. Гавриш Р.Л. Земська школа на Полтавщині / Відп. редактор Лобурець В.Є. – Полтава: ВЦ «Археологія», 1998. – 102 с.
8. Двадцать пять лет деятельности земства в Полтавской губернии с 1866 по 1892 год. Краткий очерк. Сост. Велицкий С.Н. Изд. Полтавського сільсько-хозяйственного общества. – Полтава: Полт. тип. Л. Фришберга, 1884 – 174с.
9. Доклад об организации сбыта хлебов. – Полтава, 1912. – 77с.
10. Доклады Полтавского губернского земства собранию XXXIII очередного созыва Полтавской губернской земской управы 1897г. – Полтава, 1897 – 333с.
11. Доклады Полтавскому губернскому земскому собранию 45 очередного созыва губернской земской управы 1909 года. – Полтава, 1909. – 279 с.
12. Доклады Полтавскому губернскому земскому собранию Губернской земской управы 52 очередного созыва. – Полтава, 1917. – 311 с.
13. Дроздова О. Видання статистичного бюро Полтавського губернського земства як джерело краєзнавчих відомостей: Архіви і фонди / О.Дроздова // Бібліотечна планета. – 2001. - №1. – С. 35-36.
14. Ежегодник Полтавского губернского земства на 1895 год. Год первый. – Полтава, Типография И.А. Дохмана, 1895. – 81 с.
15. Ежегодник Полтавского губернского земства на 1896 г. С 4-мя картографами и 7-ю диаграммами. Год 2-й. – Полтава, 1896. – 387с.
16. Ежегодник Полтавского губернского земства на 1897 год. Год третий. – Полтава, 1897. – 145 с.
17. Ежегодник Полтавского губернского земства на 1898 год. Год четвёртый. – Полтава, 1900. – 268 с.
18. Журналы Полтавского губернского экстренного собрания 5-го июня 1867 года. – Полтава, 1867. –108с.
19. Журналы Полтавского уездного земского собрания XX очередного созыва 1884 года. – Полтава, 1884. – с.151.
20. Журналы Полтавского Губернского земского собрания XXI очередного созыва 1885 года. – Полтава, 1885. – 195с.

21. Журналы Полтавского Губернского земского собрания XXV очередного созыва 1889 года. – Полтава, 1890. – 173с.
22. Журналы Полтавского Губернского земского собрания XXVI очередного созыва 1890 года. – Полтава, 1891. – 180с.
23. Журналы Полтавского Губернского земского собрания XXXV очередного созыва 1899 года. – Полтава, 1900. – 56с.
24. Закон і наказ про вибори у повітове і губернське земство. – Полтава. Полтавська губернська земська управа, 1917. – 38 с.
25. Земский обзор. Орган Полтавского земства. 1884г. 1-е полугодие [№№ 1-25].
26. Зубко А.М. Вивчення земськими статистичними органами соціально-економічного розвитку України (1864-1917рр.) / А.М.Зубко // Український історичний журнал. – 1988. – №3. – С.130-138.
27. История Полтавского земства. Дореформенный период и введение земских учреждений. Вып. 1 / Сост. Щербина Ф.А. – Полтава, 1914. – 238с.
28. Козаченко А. Полтавське земство. Підготовка до впровадження земських установ // Вісник академії правових наук України. – 2005. - №3. – С. 90-100.
29. Краснікова О.М. З історії становлення та функціонування земських банків в Україні.[1861-1918 рр.] / О.М.Краснікова // Український історичний журнал. – 1999. – №6. – С.61-69.
30. Краткий очерк экономических мероприятий земств 23 губерний России (1865-1892гг.). – Полтава. Губернская земская управа. – 246с.
31. Краткое извлечение из постановлений уездных земских собраний пятого созыва 1869 года. – Полтава, 1869. – 50 с.
32. Крот Л. Роль земських установ Полтавської губернії в організації та діяльності сільськогосподарських складів / Л.Крот // Регіональні перспективи. – 2003. - №2/3. – С.106-107.
33. Куреньши Н.А. Крестьянская реформа 1861г. в Полтавской губернии (итоги по шести уездам). – В кн.: Материалы по истории сельского хозяйства и крестьянства СССР. Сборник VI. – М.: “Наука”, 1956. – с.249-279.
34. Кустарный отдел на Полтавской сельскохозяйственной выставке 1909 года. — Полтава, 1912. – 38с.
35. Кустарный склад Полтавского губернского земства. – Полтава. – 184 с.
36. Малеева Т.І. Діяльність земських установ Полтавської губернії з розгортання традиційних українських промислів у період з 1864 по 1914 роки / Т.І. Малеева; Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. — К., 2002. / [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті <http://www.lib.ua-ru.net/inode/28034.html>
37. Малеева Т.І. Навчальні майстерні кустарно-ремісничого виробництва як об'єкт опіки земських установ Полтавської губернії / Т.І.Малеева // Український селянин. – 2002. – Випуск 6. – С. 79-81.
38. Малеева Т.І. Традиційна вмільсть українців у виставковій діяльності земських установ Полтавської губернії / Т. Малеева // Україна просторова в концепційному окресленні Степана Рудницького. Монографія. / [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті: <http://www.uaznavstvo.univ.kiev.ua/ua/Rudnyc%27kyj/maleeva.htm>.
39. Матвиенко-Гарнага Ф. Значение ярмарок в культурно-хозяйственной жизни Полтавщины / Ф.Матвиенко-Гарнага // Хозяйство Полтавщины. – 1923. – № 13. – С.54–61.

40. Мезенцев В.И. Материалы к вопросу от реформе хлебной торговли. Производство, потребление и остатки хлебов в Азовско-Черноморском районе / В.И.Мезенцев. – Полтава, 1912. – 37с.
41. Місце і роль земських установ у кінці XIX – початку XX століть / [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті: <http://www.ref.net.ua/work/det-11695.html>.
42. Недбальська О. Земство як шлях до самоврядування / О.Недбальська // Урядовий кур'єр. – 2005. – 9 грудня. – С. 14.
43. Обзор потребительских обществ Полтавской губернии. – Полтава, 1915. – 21с. – Хуторянин. – 1914. - №38,39. – 38 с.
44. Об организации сбыта хлебов в Полтавской губернии. Изд. 2-е. – Полтава, 1914. – 61с.
45. Общие положения об Экономическом совете Полтавского губернского земства. – Полтава, 1900. – 10с.
46. О мерах к улучшению условий мелкой хлебной торговли в Полтавской губернии. Доклад Полтавской губернской земской управы. – Полтава, 1895. – 19с.
47. О работах, произведенных статистическим бюро в 1904 г. – и предложения на 1905 г.: Доклад Полтавской губернской земской Управы ХI очередному губернскому земскому собранию. № 134. –Полтава, 1904. –32 с.
48. Отчет губернской управы по дорожному отделу за 1881год. – Полтава, 1882. – 85с.
49. Отчет губернской управы по дорожному отделу за 1883-1885года. – Полтава, 1886. – 93с.
50. Отчёт о работах статистического бюро Полтавского губернского земства за 1900 год. – Полтава, 1901. – 18с.
51. Отчет об оборотах сумм Полтавского губернского земства за 1886 год. XXI-й отчетный год. – Полтава, 1887. – 202с.
52. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1873 год. – Полтава, 1874. – 411с.
53. Отчет Полтавской губернской земской управы об обеспечении населения продовольствием вследствие неурожая в 1892 году. – Полтава, 1894. – 67с.
54. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1905 год. Вып. 1. – Полтава, 1906. – 330с.
55. Отчет Полтавской губернской земской управы за 1909 год. Вып. II. – Полтава, 1910. – 188с.
56. Отчет уездной земской управы за 1913 год. Часть III. – Полтава, 1914. – 214с.
57. Павловский И.Ф. Статистические сведения о Полтавской губернии / И.Ф.Павловский. – Полтава, 1905.
58. Павловский И. К вопросу о переводе Ильинской ярмарки из Ромен в Полтаву / И.Павловский // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Вып. 5. – Полтава, 1908. – С. 10-48.
59. Павловский И. К истории винокурения в Малороссии / И.Павловский // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. – Вып. 5. – Полтава, 1908. – С.65-100.
60. Павловский И.Ф. Полтавцы: Иерархи, государственные и общественные деятели и благотворители. Опыт краткого биограф. словаря Полт. губернии половины XVIII века / И.Павловский. – Х.:”Из-во САГА”, 2009. – 294с.

61. Половец В. Земства Лівобережної України як осередок і провідник кооперативної ідеї (1861-1917рр.) В.Половец // Сіверянський літопис. – 2003 – №1. – С. 98-105.
62. Полонська-Василенко Н. Історія України / Н.Полонська-Василенко. – К., 1992. – Т. 2. – С.310-315.
63. Полтавщина: влада на історичних паралелях. – Полтава: АСМІ, 2005. – 392с.
64. Постановления земских собраний за 1913 год. Чрезвычайного созыва 25 января и очередного 49 созыва 4, 5 и 6 октября с докладами управы и приложениями к ним. – Кременчуг, 1917. – 40 с.
65. Полтавщина. Історичний нарис. – Полтава: Дивосвіт, 2005. – 592с.
66. Приложение к отчету Полтавской губернской земской управы за 1885 год. По отделению распорядительному. – Полтава, 1886. – 100с.
67. Приложение к отчету Полтавской губернской земской управы за 1892 год. По отделению благотворительному. – Полтава, 1892. – 36с.
68. Рибалка В. Економічний розвиток українських земель у складі російської держави. Криза кріпосництва / В. Рибалка // Історія України (частина друга). / [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті: <http://www.readbookz.com/book/201/7646.html>.
69. Різниченко С. Запровадження земств на Правобережній Україні / С.Різниченко // Київська старовина. – 1999. – №4. – С.142-150.
70. Сборник сведений, относящихся к делу устройства ссудо-сберегательных товариществ в Полтавской губернии. – Полтава, 1872. – 100 с.
71. Сборник постановлений земских собраний чрезвычайных созывов 14 марта, 15 июня, 46-го очередного и чрезвычайного 1 и 30 ноября 1889 года с докладами и приложениями. – Полтава, 1890. – 597с.
72. Свод журналов и стенографический отчет Полтавского губернского земского собрания XXIII-го очередного созыва 1887 года. – Полтава, 1888. – 269с.
73. Сводный сборник по статистическому описанию Полтавской губернии в 1882–1889 годах. – Вып.1. – Полтава, 1900. – 279 с.
74. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трехлетия (с 1865 по 1882 года). Вып. I. – Полтава, 1885. – 769с.
75. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства за первые шесть трехлетия (с 1865 по 1882 года). Вып. II. – Полтава, 1886. – 915с.
76. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства (с 1883 по 1894 года). Вып. I. – Полтава, 1902. – 769с.
77. Систематический свод постановлений и распоряжений Полтавского губернского земства (с 1904 по 1912 года). Вып. I. – Полтава, 1915. – 800с.
78. Склярєнко Є., Бабєнко Л. Соціально-економічний розвиток Полтавщини у II пол. XIX ст. / Є.М.Склярєнко, Л.Л.Бабєнко // Четверта Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: матеріали до 825-річчя з часу першої згадки м. Полтави та 1100-річчя появи перших поселенців на її території. – Полтава, 1998. – С.101-103.
79. Соколовский Ю.Ю. Торговля продуктами птицеводства в Полтавской губернии.- Костянтиноград, 1906. – 26с.

80. Соображения и заключения уездных земских учреждений и свод мне ний и отзывов уездных по крестьянским делам присутствий Полтавской губернии. – Полтава, 1881. – 306с.
81. Статистический справочник по Полтавской губернии. – Полтава, 1911. – 201с.
82. Статистический справочник по Полтавской губернии. – Полтава, 1912. – 243с.
83. Статистический справочник по Полтавской губернии. – Полтава, 1913. – с. 264
84. Статистический справочник по Полтавской губернии на 1917г. – Полтава, 1917. – 239с.
85. Теплицький В. Реформа 1861р. і аграрні відносини в Україні (60-90-ті роки ХІХстоліття) / В.Теплицький. – К., АН Української РСР, 1959. – 306с.
86. Усачова М.В., Бабенко Л.Л. Діяльність Полтавського губернського земства у галузі торгівлі / М.В.Усачова, Л.Л.Бабенко // Збірник матеріалів ІV студентської наукової конференції історичного факультету. Квітень 2001 р. – Полтава, 2001. – С. 35-39.
87. Харченко Т.О. Земства Полтавщини у 1918 р. / Т.О.Харченко // Історична пам'ять. Вип. 2. 2006. – Полтава: АСМІ, 2006. – С. 46-56.
88. Хрестоматия по истории СССР, 1861-1917 года/ Под редакцией В.Г. Тюкавкина. – М.: Просвещение, 1990. – 414с.
89. Шевчук С. Суспільно-географічні дослідження Полтавщини першої чверті ХХ століття / С. Шевчук // Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис.- Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. - Випуск 1 (15) / [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті: <http://ukr-tur.narod.ru/istoukrgeo/allpubl/krajeznavstvo/suspgeodospol.htm>.
90. Шульга С.В. Організаційна структура Полтавського губернського земства на початковому етапі його існування / С.В.Шульга // Збірник матеріалів ХІ наукової студентської конференції історичного факультету. Квітень 2008 року. – Полтава: АСМІ, 2008. – С. 61-65.
91. Шумановський Б. Земство, агрономія і кооперація. // Земський агроном. – 1913. - №6. – с.8-15.
92. Экономическая и сельско-хозяйственная деятельность Полтавского земства. Издание Экономического бюро Полтавского земства – Полтава, 1901 – №1. – 62с.
93. Экономическая и сельско-хозяйственная деятельность Полтавского земства. – Полтава: Типо-Литография Губернского Правления, 1901 – №3. – 62с.
94. Экономическая и сельско-хозяйственная деятельность Полтавского земства. – Полтава: Типо-Литография Губернского Правления, 1901 – №4. – 89с.
95. Экономическая и сельско-хозяйственная деятельность Полтавского земства. Доклады Экономическому Совету. . – Полтава: Типо-Литография Губернского Правления, 1901 – №6. – 98с.
96. Экономическая и сельско-хозяйственная деятельность Полтавского земства. Издание Экономического бюро Полтавского земства. – Полтава, 1902 – №10. – 74с.
97. Экономическая и сельско-хозяйственная деятельность Полтавского земства. Издание Экономического бюро Полтавского губернского земства. – Полтава, 1903 – № 11. – 59с.

98. Экономическая и сельско-хозяйственная деятельность Полтавского земства. Издание Экономического бюро Полтавского губернского земства. – Полтава, 1903 – № 13. – 53с.
99. Экстренное губернское земское собрание 29 и 30 апреля 1903 года. (Отчет о прениях). – Полтава, 1904. – 91с.
100. Якименко М. Роль Полтавського губерньського земства в інтенсифікації сільськогосподарського виробництва після скасування кріпосного права / М.А.Якименко // П'ята Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства: Матеріали доповідей і повідомлень. – Полтава: ПДПУ імені В.Г.Короленка, 2003. – с.43-48.
101. Ярмаркова торгівля на Полтавщині у ХІХ столітті / [Електронний ресурс] / Режим доступу до статті: http://www.romb.com.ua/town/about/il_yarmorok.htm.

Економічна діяльність Полтавського губернського земства у другій половині XIX – на початку XX століть [Навчальний посібник для профільного навчання [історичний та економічний профілі] : навчальний посібник / Бабенко Л.Л., Шульга С.В., Зелюк В.В.; ПОІППО; ПНПУ. – Полтава, 2012. – 80 с.

Технічний редактор:
Комп'ютерна верстка:

Кіптілій І.О.
Шарлай Т.В.

Підписано до друку 4.10.2012р.
Формат А-5
Ум. друк. арк. 3,8
Тираж 300

Редакційно-видавничий відділ
ПОІППО ім. М.В.Остроградського

36029, м. Полтава, вул.. Жовтнева, 64-ж
Тел. (0532) 2-26-75.
E-mail redpm@pei.poltava.ua